

مطالعات معماری ایران ۱۵

دوفصلنامه علمی دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

سال هشتم، شماره ۱۵، بهار و تابستان ۱۳۹۸

- ◆ نخستین یادگار دوران اسلامی کاشان؛ بررسی فرم، سازه و شیوه ساخت مناره مسجد جامع کاشان
 - بابک عالمی / صدیقه کمالی زارچی / نغمه اسدی چیمه
- ◆ قابوس نامه معماری ایران؛ بازخوانی مفاهیم و کارکردهای گنبد قابوس
 - جعفر طاهری / عبدالمجید نورتقانی
- ◆ ارزیابی و مقایسه آسایش حرارتی در محلات مسکونی شهر اصفهان
 - فاطمه السادات مجیدی / شاهین حیدری / محمود قلعه نویی / مریم قاسمی سیبانی
- ◆ تبیین مدلی در شناسایی و تقویت عوامل تأثیرگذار بر حس مکان و خاطره جمعی
 - زینب لطافتی / حمیدرضا انصاری
- ◆ محتوای آموزش معماری در ایران و میزان موفقیت دوره کارشناسی در انتقال این محتوا
 - عباس صداقتی / عیسی حجت
- ◆ سیر شکل‌گیری میدان نقش جهان اصفهان
 - علی شهبانی نژاد
- ◆ محراب‌بری در نگاره‌های تیموری
 - رضا نوری شادمهانی
- ◆ نقش بازرینی مجازی در حفاظت از آثار تاریخی در نمونه مطالعاتی ایوان موزائیک شهر بیشاپور
 - علیرضا شاه محمدپور سلمانی / حمیدرضا بخشنده‌فرد / اصغر محمدمرادی
- ◆ اثر پوشش گیاهی بر تعدیل احساس گرمایی فضای باز منطقه سیستان
 - جمشید داوطلب / شهرام پوردیهیمی / محمدرضا حافظی / مرتضی ادیب
- ◆ سنجش حس مکان و شناسایی مؤلفه‌های مؤثر بر آن در بافت تاریخی تهران
 - ارش محمدمرادی / سید عباس یزدانفر / محسن فیضی / سعید نوروزیان ملکی
- ◆ ارتقای توانایی طراحی معماری مبتنی بر یادگیری طراحانه سازه‌های نوین
 - سعید حقیقی / امید دژدار / نرگس دهقان
- ◆ بررسی تأثیر متقابل مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر کیفیت زندگی در محله‌های شهری با استفاده از روش معادلات ساختاری
 - مونا لقمان / زهراسادات سعیده زرابادی / مصطفی بهزادفر

مطالعات معماری ایران

دوفصلنامه علمی دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

سال هشتم، شماره ۱۵، بهار و تابستان ۱۳۹۸
صاحب امتیاز: دانشگاه کاشان
مدیر مسئول: دکتر علی عمرانی پور
سر دبیر: دکتر غلامحسین معماریان
مدیر داخلی: دکتر بابک عالمی

هیئت تحریریه (به ترتیب الفبا):
دکتر ایرج اعتصام، استاد دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات
دکتر عباس اکبری، دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر مجتبی انصاری، دانشیار دانشگاه تربیت مدرس
دکتر حمیدرضا جیحانی، دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر پیروز حناچی، استاد دانشگاه تهران
دکتر شاهین حیدری، استاد دانشگاه تهران
دکتر فاطمه کاتب، استاد دانشگاه الزهرا (س)
دکتر حسین کالانتیری، دانشیار جهاد دانشگاهی
دکتر اصغر محمد مرادی، استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر غلامحسین معماریان، استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر محسن نیازی، استاد دانشگاه کاشان

درجه علمی پژوهشی دوفصلنامه مطالعات معماری ایران طی نامه شماره ۱۶۱۶۷۶ مورخ ۱۳۹۰/۰۸/۲۱ دبیرخانه کمیسیون نشریات علمی کشور، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ابلاغ گردیده است.

پروانه انتشار این نشریه به شماره ۹۰/۲۳۰۳۰ مورخ ۹۱/۹/۷ از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی صادر شده است.
این نشریه حاصل همکاری مشترک علمی دانشگاه کاشان با دانشکده معماری دانشگاه تهران، دانشگاه تربیت مدرس، دانشگاه الزهرا (س)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه شهید رجایی و پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری جهاد دانشگاهی است.
نشریه مطالعات معماری ایران در پایگاه استنادی علوم کشورهای اسلامی (ISC)، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID)، پایگاه مجلات تخصصی نور (noormags.ir)، پرتال جامع علوم انسانی (ensani.ir) و بانک اطلاعات نشریات کشور (magiran.com) نمایه می شود.
تصاویر بدون استناد در هر مقاله، متعلق به نویسنده آن مقاله است.
(نسخه الکترونیکی مقاله‌های این مجله، با تصاویر رنگی در تارنمای نشریه قابل دریافت است.)

عکس روی جلد: محمد موحدنژاد
(ایوان شرقی مسجد جامع اصفهان)
همکار اجرایی: مهندس نغمه اسدی چیمه
نشانی دفتر نشریه: کاشان، بلوار قطب راوندی، دانشگاه کاشان، دانشکده معماری و هنر، کدپستی: ۸۷۳۱۷-۵۳۱۵۳
رایانامه: j.ir.arch.s@gmail.com
پایگاه اینترنتی: jias.kashanu.ac.ir

شاپا: ۰۶۳۵-۲۲۵۲

بهاء: ۱۰۰۰۰۰ ریال

فهرست

- ۵ نخستین یادگار دوران اسلامی کاشان؛ بررسی فرم، سازه و شیوه ساخت مناره مسجد جامع کاشان
بابک عالمی / صدیقه کمالی زارچی / نغمه اسدی چیمه
- ۲۷ قابوس نامه معماری ایران؛ بازخوانی مفاهیم و کارکردهای گنبد قابوس
جعفر طاهری / عبدالمجید نورتقانی
- ۴۷ ارزیابی و مقایسه آسایش حرارتی در محلات مسکونی شهر اصفهان (مطالعه موردی: محلات علی قلی آقا و دشتستان)
فاطمه السادات مجیدی / شاهین حیدری / محمود قلعه نویی / مریم قاسمی سیچانی
- ۶۵ تبیین مدلی در شناسایی و تقویت عوامل تأثیرگذار بر حس مکان و خاطره جمعی (نمونه موردی: حاشیه رودخانه دز)
زینب لطافتی / حمیدرضا انصاری
- ۹۱ محتوای آموزش معماری در ایران و میزان موفقیت دوره کارشناسی در انتقال این محتوا
عباس صداقتی / عیسی حجت
- ۱۱۳ سیر شکل گیری میدان نقش جهان اصفهان
علی شهابی نژاد
- ۱۳۳ محراب بری در نگاره های تیموری
رضا نوری شادمهانی
- ۱۴۳ نقش بازآفرینی مجازی در حفاظت از آثار تاریخی در نمونه مطالعاتی ایوان موزائیک شهر بیشاپور
علیرضا شاه محمدپور سلمانی / حمیدرضا بخشنده فرد / اصغر محمدمرادی
- ۱۵۵ اثر پوشش گیاهی بر تعدیل احساس گرمایی فضای باز منطقه سیستان
جمشید داوطلب / شهرام پوردیهیمی / محمدرضا حافظی / مرتضی ادیب
- ۱۷۳ سنجش حس مکان و شناسایی مؤلفه های مؤثر بر آن در بافت تاریخی تهران (مورد پژوهی: محله تاریخی امامزاده یحیی)
آرش محمدمرادی / سید عباس یزدانفر / محسن فیضی / سعید نوروزیان ملکی
- ۱۹۳ ارتقای توانایی طراحی معماری مبتنی بر یادگیری طراحانه سازه های نوین
سعید حقیقی / امید دژدار / نرگس دهقان
- ۲۱۷ بررسی تأثیر متقابل مؤلفه های سرمایه اجتماعی بر کیفیت زندگی در محله های شهری با استفاده از روش معادلات ساختاری
(مورد مطالعه: محله های سلطان میراحمد و فین کاشان)
مونا لقمان / زهراسادات سعیده زرابادی / مصطفی بهزادفر
- ۲۴۱ راهنمای تدوین و ارسال مقاله
- ۲۴۳ بخش انگلیسی

نخستین یادگار دوران اسلامی کاشان؛ بررسی فرم، سازه و شیوه ساخت مناره مسجد جامع کاشان

علمی پژوهشی

بابک عالمی*

صدیقه کمالی زارچی**

نغمه اسدی چیمه***

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۷/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۵/۱۵

چکیده

آثار معماری به‌جامانده از گذشته را می‌توان از جوانب گوناگون و با رویکردهای مختلف مطالعه کرد. فرم معماری، سازه و فنون ساخت، تزیینات و جزئیات بناها و سیر تحول و تطور آن‌ها از زمان شکل‌گیری تا امروز، موضوعاتی کلی است که می‌توان در بناهای گذشته بررسی کرد. علاوه بر بناها، برخی اجزا و عناصر معماری گذشته نیز به‌دلیل برخورداری از ویژگی‌های منحصر به فرد و جالب توجه، واجد ارزش هستند و می‌توانند موضوع بررسی باشند. در این مقاله، به‌طور ویژه به مناره مسجد جامع کاشان پرداخته می‌شود که اولین بنای تاریخ‌دار کاشان در دوره اسلامی به حساب می‌آید. پایداری این بنا پس از گذشت قرن‌ها و با وجود وقوع زمین‌لرزه‌های متعدد در کاشان، ضرورت بررسی و مستندنگاری آن را تبیین می‌کند. بنابراین هدف این پژوهش آن است که ضمن توجه به پیشینه تاریخی مناره و مستندنگاری دقیق اجزای مختلف آن، شیوه ساخت هر یک از این اجزا و فرم سازه‌ای و جریان نیروها در مناره بررسی شود و سپس تحلیل لرزه‌ای صورت گیرد. برای رسیدن به این هدف، بخش مهمی از داده‌های پژوهش از راه حضور در مسجد جامع کاشان و پیمایش مناره و برداشت آن به دست آمده است؛ همچنین از منابع کتابخانه‌ای و شفاهی برای کنترل یافته‌های میدانی و دانستن سرگذشت مسجد استفاده شده است. راهبرد اصلی این پژوهش توصیفی تحلیلی است و آن بخش از نتایج پژوهش که به تحلیل لرزه‌ای مربوط است، حاصل تحلیل مناره با استفاده از نرم‌افزار SAP2000 است. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد در ساخت مناره مسجد جامع که به استناد کتیبه روی آن یک مناره سلجوقی است، تدابیری به کار گرفته شده؛ از جمله فرم باریک‌شونده مناره، کاهش ضخامت اجزای آن با افزایش ارتفاع، کاهش صلیبیت بنا، ایجاد فضاهای خالی با اجرای دو پلکان و کاربرد چوب در ساختمان آن. کاربست چنین تمهیدات معمارانه‌ای است که مناره را از آسیب جدی در طول قرن‌ها مصون داشته است.

کلیدواژه‌ها:

مسجد جامع کاشان، مناره، شیوه ساخت، سازه.

* استادیار، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، نویسنده مسئول، alemi@kashanu.ac.ir

** کارشناس ارشد معماری، دانشگاه شهید بهشتی

*** کارشناس ارشد مطالعات معماری ایران، دانشگاه هنر اصفهان

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۵ - بهار و تابستان ۹۸

۵

صفحات ۲۵-۵

پرسش‌های پژوهش

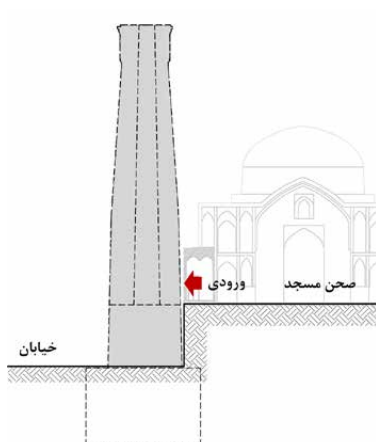
۱. ویژگی‌های کالبدی مناره مسجدجامع کاشان چیست؟
۲. در ساخت این مناره از چه مصالح، روش‌ها و فناوری استفاده شده است؟
۳. رفتار سازه‌ای و لرزه‌ای مناره در برابر بارهای گوناگون چگونه است؟

مقدمه

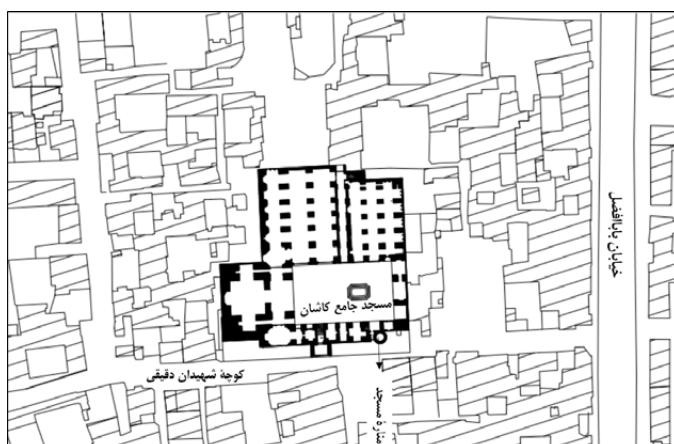
تک‌بناهای به‌جامانده از گذشته و اجزا و عناصر کالبدی آن‌ها، از جهات مختلف می‌توانند موضوع پژوهش قرار گیرند. این بناها را می‌توان از حیث تاریخی، فرهنگی و کالبدی مورد توجه قرار دارد. در اغلب مطالعاتی که روی این بناها انجام می‌گیرد، کمتر به یک بنا از همه جوانب توجه می‌شود و بیشتر یک بنا با رویکردی خاص مورد بررسی قرار می‌گیرد. گستردگی بناها از یک سو، پیچیدگی آن‌ها و نبود اطلاعات کافی از همه جوانب آن، شناخت کامل بنا را با مشکل مواجه می‌کند. همچنین به نظر می‌رسد پردازش یک تحقیق با موضوعات متنوع، نیازمند زمان کافی و پژوهشی گسترده باشد. از این رو در این نوشتار تلاش می‌شود به‌جای پرداختن به یک بنا، یک جزء از آن معرفی و از حیث سازه و فن اجرا بررسی شود. موضوع این پژوهش به‌طور ویژه، مناره مسجدجامع کاشان است که یکی از قدیمی‌ترین عناصر معماری شهر کاشان در دوره اسلامی به حساب می‌آید. این مناره با پشت‌سر گذاردن حوادثی چون زمین‌لرزه‌های متعدد، به‌ویژه زمین‌لرزه سال ۱۹۲۱ق، کمتر دچار آسیب جدی شده و هنوز پابرجاست. از این رو بررسی دقیق آن و پی بردن به رمز دوام این فرم موضوعی حائز اهمیت است. از طرفی توجه به پیشینه ثبت مسجدجامع کاشان به‌عنوان اثر ملی و بررسی اجمالی پرونده ثبتی این اثر، نشان می‌دهد که نخستین جزء ثبت‌شده مسجد، مناره آن است که در سال ۱۳۱۵ خورشیدی و شصت سال پیش از ثبت مسجدجامع کاشان، توسط وزارت فرهنگ و هنر به ثبت رسیده است. این موضوع، خود حاکی از اهمیت مناره است و ضرورت پرداختن به آن را تبیین می‌کند. با وجود این، تاکنون پژوهش‌چندانی درباره مناره مسجدجامع کاشان صورت نگرفته است. تنها نوشته‌ای که پیش از این درباره این مناره منتشر شده، مقاله‌ای با عنوان «منار عنصر هویت‌بخش در مسجدجامع کاشان» است که در آن، توصیفی کلی از وضع موجود مناره و تزیینات آن بدون تحلیل و بررسی ارائه شده است (ارجمندفر و زمانی‌فرد ۱۳۷۸). اما در زمینه بررسی و تحلیل سازه مناره‌ها، در سال‌های اخیر، پژوهش‌هایی صورت گرفته؛ از جمله مهم‌ترین آن‌ها، مقاله «آنالیز لرزه‌ای مناره‌های تاریخی آجری ایرانی» است که در آن، آسیب‌پذیری ۹ مناره، به‌جز مناره کاشان، در برابر نیروهای وزن و زلزله به کمک نرم‌افزار، تحلیل و بررسی شده است (حجازی، مویدیان، و داعی ۱۳۹۴). همچنین مقاله «تحلیل رفتار سازه‌ای مناره (نمونه موردی: مسجد ملک بن عباس)» را می‌توان نام برد که در آن مناره این مسجد در برابر نیروهای مختلف مورد بررسی قرار گرفته است (قاسمی‌زاده و ایمان‌طلب ۱۳۹۵). بنابراین تاکنون مطالعه جامعی روی مناره مسجدجامع کاشان صورت نگرفته است و منبعی درباره آن در دست نیست. از این رو، داده‌های این پژوهش اغلب از راه مطالعه میدانی و پیمایش و برداشت مناره و دقت در کالبد آن گردآوری شده است. در ضمن مطالعات میدانی، مستندنگاری دقیقی نیز از مناره صورت گرفته و نقشه مناره و جزئیات آن به دقت برداشت و ترسیم شده‌اند. داده‌های مربوط به سرگذشت مسجدجامع و مناره آن از خلال منابع مکتوب و اطلاعات مربوط به فن ساخت نیز از طریق بررسی بنا و کنترل یافته‌ها با استادکاران سنتی به دست آمده است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است و در آن ضمن تحلیل فرم بنا، تحلیل سازه نیز با کمک نرم‌افزار SAP2000 صورت گرفته است. این مقاله شامل پنج بخش اصلی است: بخش اول آن به معرفی مسجدجامع و بخش دوم به شرح مناره این مسجد اختصاص دارد. در سومین بخش، شیوه ساخت مناره ارائه و در بخش چهارم نیروهای وارد بر آن بررسی شده است. در آخرین بخش مقاله نیز تحلیل سازه‌ای و لرزه‌ای مناره با کمک نرم‌افزار صورت گرفته و سپس مطالب، جمع‌بندی و در قالب نتیجه ارائه شده‌اند.

۱. مسجد جامع کاشان

مسجد جامع کاشان واقع در محله میدان کهنه، یکی کهن‌ترین آثار دوره اسلامی در کاشان به حساب می‌آید. این بنا در سطحی بالاتر از معبر مجاور ساخته شده شامل صحن، ایوان‌هایی در جبهه‌های جنوبی و شمالی، گنبدخانه، شبستان‌هایی در غرب و تک‌مناره‌ای در شمال شرقی مسجد است (تصویر ۱). قدیمی‌ترین جزء مسجد فعلی، مناره آن است که کتیبه‌ای با تاریخ ۴۶۶ هجری قمری روی آن ثبت شده است. علاوه بر این کتیبه، کتیبه‌ای گچی نیز بر محراب شبستان مسجد وجود دارد که مطالعات باستان‌شناسی آن را به پیش از دوره تیموری نسبت می‌دهند (یونسی، عسگرپور، بحرالعلومی ۱۳۹۶، ۸۴). هرچند تاریخ موجود روی مناره مربوط به زمان اندکی پس از به تخت نشستن جلال‌الدین ملک‌شاه سلجوقی و چهار دهه پس از حضور سلجوقیان در ایران است و نشان می‌دهد که این بنا یا دست‌کم مناره آن مربوط به دوره سلجوقی است، تاریخ‌گذاری مسجد و تعیین تاریخ شکل‌گیری هسته اولیه آن محل اختلاف است و به بررسی‌های دقیق‌تری نیاز دارد.

تصویر ۲: نسبت مناره با معبر مجاور و مسجد

تصویر ۱: موقعیت مسجد جامع کاشان و موقعیت مناره نسبت به مسجد (نقشه وضع موجود براساس Google Earth)

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۵ - بهار و تابستان ۹۸

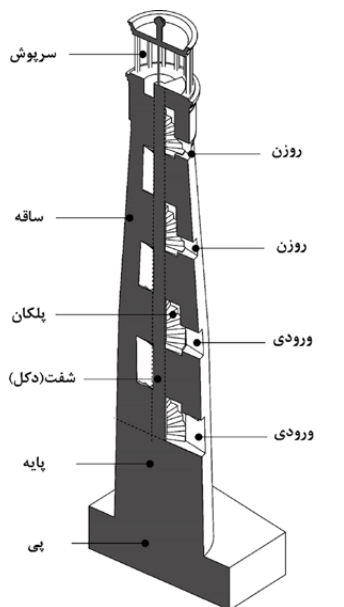
۷

این مسجد در طول ادوار مختلف، بارها رو به افول و ویرانی گذاشته و بر اثر بی‌توجهی، اوضاع نابسامانی را از سر گذرانده است. از سویی، منابع از زمین‌لرزه‌های متعددی نیز در کاشان خبر می‌دهند که اگرچه از شدت و بزرگی آن‌ها خبری در دست نیست، هریک منجر به خرابی‌های بسیاری در کاشان شده‌اند. بر اساس کتاب تاریخ زمین‌لرزه‌های ایران، دامنه زلزله ری در سال ۲۴۱ قمری و زلزله‌ای در شمال بخش مرکزی ایران در سال ۳۴۶ هجری قمری، به کاشان نیز رسیده است (امبرسز و ملویل ۱۳۷۰، ۱۳۱-۱۳۷). همچنین زمین‌لرزه‌هایی در سال‌های ۱۱۶۹ و ۱۱۹۲ هجری قمری در کاشان رخ داده (فیروزی آرانی ۱۳۸۵، ۲۵-۲۶) که از میان آن دو، زلزله سال ۱۱۹۲ به مسجد جامع شهر نیز خساراتی وارد کرده است؛ گزارشی مختصر از مرمت مسجد پس از این زمین‌لرزه را در محراب گنبدخانه می‌توان دید.^۱ بنابراین کالبد مسجد پس از این زمین‌لرزه و در جریان مرمت‌های بعدی، دچار تغییرات بسیار شده است.

۲. مناره مسجد جامع کاشان

این مناره که در شمال شرقی صحن مسجد واقع شده، با تاریخ ۴۶۶ هجری قمری، قدیمی‌ترین بخش تاریخ‌دار مسجد جامع کاشان و سومین مناره تاریخ‌دار ایران بعد از مناره مسجد میدان ساوه (۴۵۳ق) و مسجد پامنار زواره (۴۶۱ق) است. فرم کلی مناره به شکل مخروط و سطح مقطع آن دایره است. اما یافتن هندسه دقیق پایه و اندازه قطر آن به سبب محصور بودن پایه در فضاهای غیرقابل دسترس، دشوار است و به کاوش باستان‌شناسی نیاز دارد (تصویر ۳). بررسی

بخش در دسترس و قابل مشاهده پایه نشان می‌دهد که این مناره در پایین‌ترین قسمت دارای قطری بیش از ۴۶۰ سانتی‌متر است و این اندازه با افزایش ارتفاع، کاهش می‌یابد. فرم مخروطی آن با شیب ثابتی در سراسر مناره همراه نیست؛ به گونه‌ای که تا ارتفاع ۹۵۵ سانتی‌متر از پایه، قطر مناره با شیب ۲ درصد از ۴۶۰ سانتی‌متر به ۴۱۷ سانتی‌متر می‌رسد و پس از آن با شیب ۷ درصد در بالاترین قسمت مخروط و در ارتفاع ۱۸۹۶ سانتی‌متری، قطری معادل ۲۹۰ سانتی‌متر دارد. پس از آن، قطر به ۳۱۰ سانتی‌متر افزایش می‌یابد و این ضخامت تا رأس مناره و سرپوش آن ثابت می‌ماند. مناره دارای دو ورودی است: ورودی نخست به ابعاد ۱۷۰×۷۵ سانتی‌متر، به‌طور مستقیم از صحن قابل دسترسی است. دیگری ۷۵×۱۲۰ سانتی‌متر ابعاد دارد و دسترسی به آن از روی بام در ارتفاع $۸/۶۲$ متری ممکن است. دو روزن نیز در ارتفاع $۱۳/۳۹$ متری و $۱۷/۷۵$ متری به ترتیب با ابعاد ۶۵×۷۰ و ۶۰×۷۰ سانتی‌متر و هم‌محور با ورودی‌ها وجود دارد که جهت نورگیری و تهویه فضای راه‌پله تعبیه شده‌اند. این مناره شامل چهار بخش اصلی پی، پایه، ساقه و سرپوش است و پوسته‌ای آجری، نمای این مجموعه را تشکیل می‌دهد (تصویر ۴).

تصویر ۴: اجزای مختلف مناره

تصویر ۳: راست: نمای مناره از معبر مجاور مسجد؛ چپ: تصویر مناره از روی بام مسجد

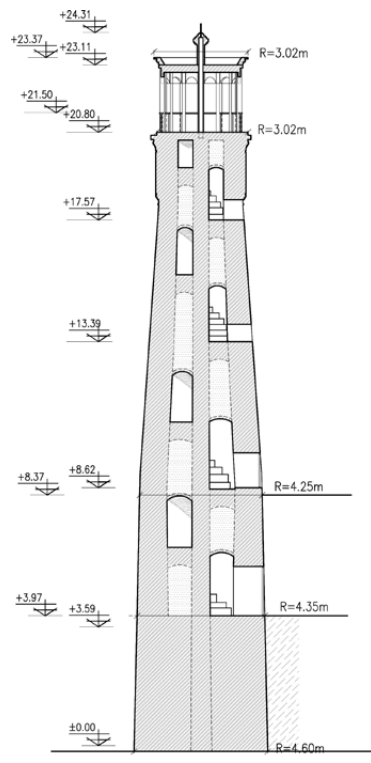
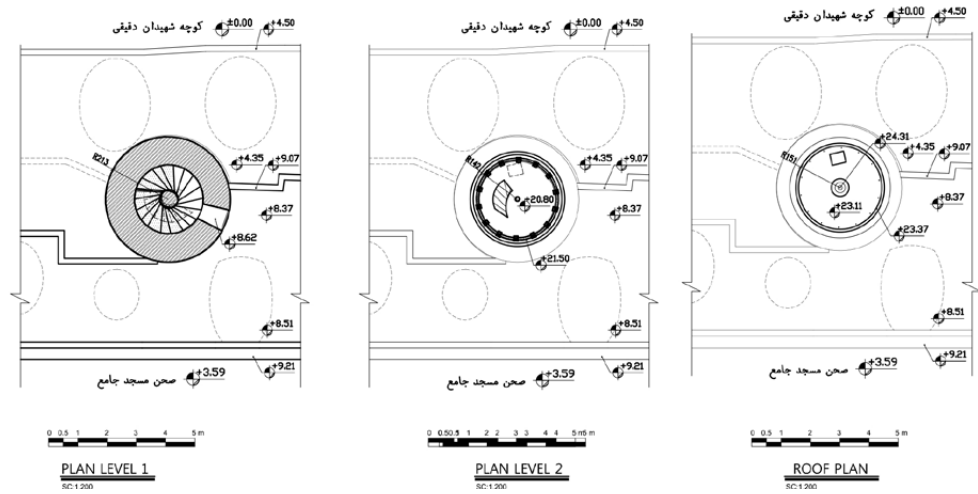

یافتن اطلاعات دقیق از پی مناره میسر نیست و به گمانه‌زنی نیاز دارد. اما در بخش‌های آتی، به تفصیل به آن پرداخته می‌شود. ساقه مناره خود از سه بخش بدنه ساقه، پلکان و دکل یا شفت میانی تشکیل شده است. مقصود از بدنه، جداره خارجی مناره است که پلکان را در بر می‌گیرد. در این مناره، این بخش تا ۱۲ متر بعد از تراز ورودی از خشت با ابعاد $۳۲ \times ۳۲ \times ۷$ و پس از آن از خشت به ابعاد $۲۰ \times ۲۰ \times ۵$ سانتی‌متر ساخته شده است. اندازه‌گیری ضخامت بدنه در محل دو ورودی مناره و دو روزن نورگیر، کاهش ضخامت بدنه توأم با افزایش ارتفاع آن را نشان می‌دهد؛ به طوری که این ضخامت در ارتفاعی هم‌تراز با ورودی اول ۱۰۶ سانتی‌متر، ورودی دوم ۹۸ سانتی‌متر و در محل روزنه‌های بالایی به ترتیب ۸۰ و ۷۰ سانتی‌متر است. ورودی مناره در صحن مسجد و در محلی بالاتر از سطح معبر قرار دارد و پلکان مناره نیز از مقابل همین ورودی آغاز می‌شوند. تعداد پله‌ها از این محل تا کف سرپوش مناره در ارتفاع $۲۰/۸۰$ متری، ۷۰ پله است که با ارتفاع میانگین ۲۴ سانتی‌متر، در خلاف جهت عقربه‌های ساعت، حول شفت میانی چرخیده‌اند (تصویر ۵). کاهش قطر مناره از پایین تا بالا بر طول پله‌ها نیز اثر گذاشته است، به طوری که طول آن‌ها

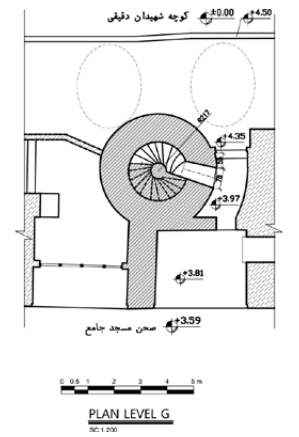
تصویر ۵: فضای داخلی مناره و پلکان آن

در محل ورودی حدود ۸۰ سانتی متر است و در انتها به طولی حدود ۵۵ سانتی متر می رسد. علاوه بر ضخامت بدنه و طول پله‌ها، قطر شفت میانی نیز که سطح مقطعی شبیه به بیضی دارد، از پایین تا بالا کم می شود (تصویر ۶ و ۷).

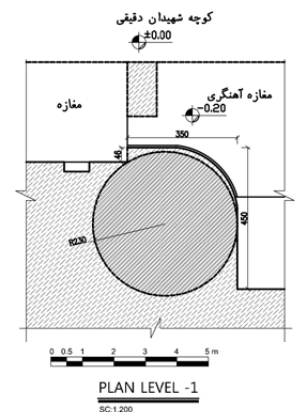

SECTION A-A
SC: 1:100

تصویر ۷: برش مناره

PLAN LEVEL G
SC: 1:200

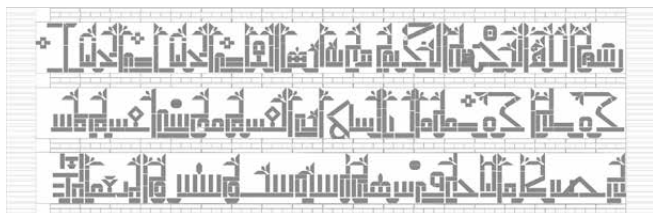
PLAN LEVEL -1
SC: 1:200

تصویر ۶: پلان مناره در ترازهای مختلف

بالاترین جزء مناره سرپوش آن است که با ارتفاع ۲/۳۰ متر در تراز ۲۰/۸۰ متری به مناره اتصال یافته از ۱۴ ستونک باریک تشکیل شده است. تصاویر قدیمی تر نشان می‌دهد که این بخش از مناره در حادثه‌ای نامعلوم تخریب و دوباره بازسازی شده است. جنس این ستونک‌ها از فلز با روکشی از سیمان سفید و آجر است و در فاصله میان آن‌ها نیز طاق‌هایی از همین جنس و شبکه‌ای آجری به‌عنوان جان‌پناه وجود دارد (تصویر ۸). اما توصیف کلاتر ضرابی از مسجد جامع کاشان نشان می‌دهد که پیش از تخریب و ساخت مجدد آن با فلز، این جزء از مسجد چوبی بوده است.^۲ برخلاف یکپارچگی و به‌هم‌پیوستگی اجزای مناره، نمای خارجی آن به‌صورت پوسته‌ای مجزا از بدنه اجرا شده است. به عبارتی، اتصال هشت‌وگیری که درون مناره و میان پله‌ها با بدنه و شفت دیده می‌شود، میان نما و بدنه وجود ندارد. تصاویر قدیمی این مناره به‌خوبی جدایی نما از سازه را تأیید می‌کند و نشان می‌دهد تزئینات مناره دست‌کم در نیمه بالایی آن مرمت شده است (تصویر ۹). کتیبه آجری روی بدنه مناره نیز طی این تعمیرات و به‌سبب مرمت نادرست و پوشش بخشی از آن با جداره مسجد، به‌طور کامل قابل خواندن نیست. شیلا بلر متن آن را به این صورت خوانده است: «بسم الله الرحمن الرحيم امر بیناتھا القاضی الجلیل الشھید ابو ح {مد؟} بن احمد من مال (?) الشیخ ابی القاسم موسی بن محمد... فی شھور سنه ست و ستین و اربعمائہ»^۳ (بلر ۱۳۹۴، ۲۲۷). بر اساس خوانش نگارندگان، در وضعیت فعلی در پایان هر سطر واژه قبلی تکرار شده است و تکمیل خوانش بلر از کتیبه میسر نیست. این متن به خط کوفی و با استفاده از همنشینی قطعات آجر نوشته شده و در بعضی قسمت‌ها، همچون انتهای حروف قائم آجر پیش‌بر و تراشیده به کار رفته است تا ایجاد فرم تزئینی برگ‌مانندی بر بالای این حروف میسر شود (تصویر ۱۰).

تصویر ۸: سرپوش مناره در وضع موجود

تصویر ۱۰: مستندنگاری کتیبه آجری مناره

تصویر ۹: مناره آسیب‌دیده مسجد جامع کاشان در سال ۱۳۲۰ خورشیدی (ساروخانی ۱۳۹۶، ۷۵)

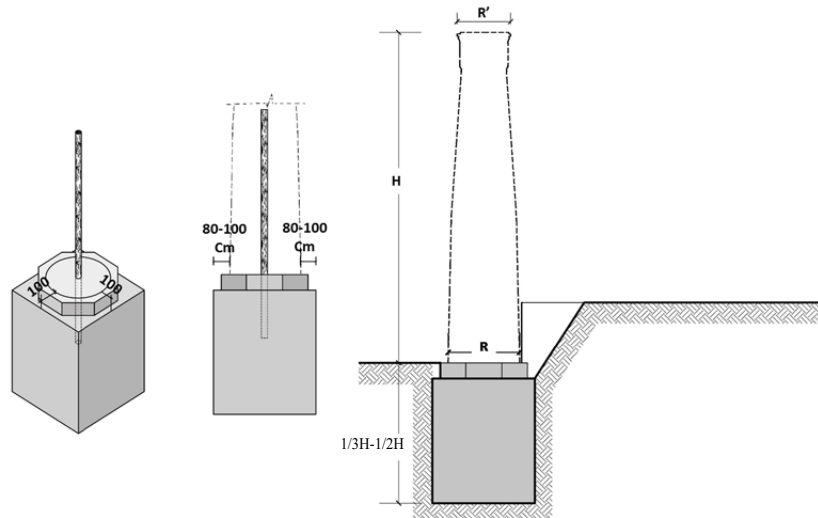
۳. شیوه ساخت مناره

همچون بسیاری از بناها، شیوه ساخت مناره مسجد جامع کاشان مشخص نیست و تاکنون مورد بررسی قرار نگرفته و منبعی که به‌طور ویژه به فن ساخت آن اشاره کرده باشد نیز وجود ندارد. اما با بررسی‌های میدانی و کنترل یافته‌ها با نظریات استادکاران معماری سنتی، فرایند ساخت مناره و فنون به‌کاررفته در ساخت بخش‌های مختلف آن به دست آمده است و در ادامه به تفکیک شرح داده می‌شود. نخستین مرحله از فرایند ساخت مناره، انتخاب موقعیت استقرار آن است. این جانمایی باید به‌صورتی باشد که از طرفی مناره در ارتباط با سایر قسمت‌های مسجد، ساختاری همگن پدید آورد و از سوی دیگر، زمین از شرایط مناسب برای قرارگیری سازه مناره برخوردار باشد. مراحل بعدی ساخت مناره شامل پی‌سازی، ساخت پایه، ساخت ساقه و در آخر ساخت سرپوش است که هر یک به تفکیک شرح داده می‌شود.

۱.۳. خاکبرداری و پی‌سازی

پس از انتخاب محل مناسب، همچون اغلب بناها کندن محل استقرار مناره تا رسیدن به بستر سخت و ایجاد شالوده‌ای محکم، دومین مرحله ساخت مناره است. از آنجا که نسبت ارتفاع به سطح مقطع مناره و در نتیجه نسبت جرم به سطح مقطع آن زیاد است، سطح زیرین مناره فشار بسیاری متحمل می‌شود. در مناره مسجدجامع کاشان ارتفاع مناره ۵ برابر قطر پایه آن است و جرمی حدود ۴۰۰۰۰۰ کیلوگرم به سطحی حدود ۱۶ مترمربع وارد می‌شود. از این رو وجود شالوده‌ای مستحکم و مناسب ضروری بوده است. با توجه به اینکه بخشی از پایه مناره در تراز معبر و در مغازه مجاور مسجد قابل مشاهده است، پی و شالوده مناره در تراز زیر سطح معبر اجرا شده است. بنابراین تعیین هندسه و ابعاد دقیق پی این مناره بدون پی‌گردی و گمانه‌زنی ممکن نیست. اما بر اساس تحقیقات میدانی می‌توان گفت پایه این مناره مربع است و هیلن‌برند نیز بر اساس تجربیات گذشتگان، مربع بودن پایه مناره‌ها را تأیید می‌کند (هیلن‌برند ۱۳۸۰، ۱۵۲). به نظر آرتور پوپ نیز قدیمی‌ترین مناره‌ها در پایین‌ترین بخش خود، دارای فرم مکعبی بوده‌اند (پوپ و اکرم‌ن ۱۳۸۷، ج. ۳: ۱۲۳۲)؛ زیرا هندسه چهارگوش برای انتقال بار به زمین از دایره و چندضلعی‌ها مناسب‌تر عمل می‌کرده است (گلابچی، جوانی، و جهانی‌نوق ۱۳۹۵، ۲۵۸).

اگرچه ابعاد دقیق این حجم مکعبی قابل دستیابی نیست، بر اساس نظر استادکاران می‌توان گفت که به احتمال قوی، ارتفاع آن حدود نصف یا یک‌سوم ارتفاع مناره و عرض آن نیز از هر طرف، حدود ۵۰ تا ۱۰۰ سانتی‌متر از قطر مناره بیشتر است. اتصال پی با سطح مقطع چهارگوش به مناره با سطح مقطع مدور، بدون واسطه صورت نمی‌گیرد. بلکه تغییر فرم و تبدیل چهارگوشه به هشت‌ضلعی این اتصال و انتقال نیرو را میسر می‌کند^۵ (تصویر ۱۱).

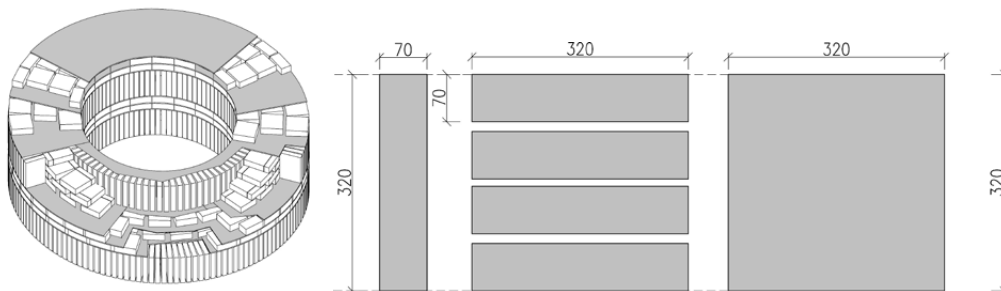
تصویر ۱۱: راست: پی مناره، وسط: قرارگیری چوب‌گرده در پی؛ چپ: تغییر فرم پی از چهارگوش به هشت‌گوش

علاوه بر فرم و ابعاد پی، عامل دیگر مؤثر در مقاومت آن، مصالحی است که در ساخت پی به کار گرفته شده است. تشخیص نوع مصالح به کاررفته نیز بدون گمانه‌زنی میسر نیست. اما به‌طور معمول و بر اساس اطلاعاتی که از شالوده سایر بناهای تاریخی در دست است، مصالح با در نظر گرفتن شرایط اقلیمی و محیطی محل و همچنین میزان دسترسی به آن‌ها انتخاب می‌شده است. یکی از عواملی که در انتخاب مصالح به کاررفته و در ترکیب آن‌ها نقش داشته، مقابله با رطوبت خاک محل است. از آنجا که قناتی موسوم به قنات میرباقر از محله میدان کهنه عبور می‌کند (ضرابی ۱۳۷۸، ۹۷)، به نظر می‌رسد سازندگان مناره مسجدجامع کاشان نیز با موضوع رطوبت خاک مواجه

بوده‌اند. هرچند به‌طور ویژه تدبیر آن‌ها برای مقابله با رطوبت در هنگام ساخت منارهٔ این مسجد مشخص نیست، به نظر نمی‌رسد مصالح انتخاب‌شده توسط آن‌ها جز مصالح به‌کاررفته در سایر بناها باشد. پرکاربردترین این مصالح مخلوطی از آهک، آب، خاک رس و خرده‌سنگ بوده است که با نام شفته‌آهک شناخته شده و علاوه بر مقاومت قابل قبول در برابر رطوبت، به‌دلیل وجود خرده‌سنگ‌ها نیروی وزن را هم به‌خوبی تحمل می‌کند. بر اساس نظر استادکاران سنتی، در کاشان به شفته‌آهک، ساروج نیز اضافه می‌شده که خود از ترکیب خاک رس سرنده‌شده، آهک، موی بز و خاکستر (سوختهٔ چوب) حاصل می‌شده است. ملات دیگری که به گفتهٔ پیرنیا در پی‌سازی بناها به کار می‌رفته، ملات قیرچارو است که به‌دلیل مقاومت بسیار آن در برابر نفوذ آب، در سازه‌های آبی همچون پل‌ها و سدها استفاده می‌شده است (پیرنیا ۱۳۸۸، ۵۱۳). در این مناره هنگام اجرای پی و در مرکز آن، قطعه چوب بلندی به‌صورت گرده بینه قرار گرفته و پی، پایه و سپس مناره حول این محور ساخته شده‌اند. این عنصر چوبی که به‌عنوان شفت میانی، میان پی، مناره و اجزای آن همچون بدنه و پلکان پیوستگی ایجاد می‌کند، در تصویر ۱۱ نشان داده شده است.

۲.۳. پایه و سکو

پایه یا سکو به پایین‌ترین بخش مناره اطلاق می‌شود که هندسه‌ای مدور، چندضلعی یا چهارگوش دارد و ورودی مناره در سطحی بالای آن قرار دارد. پایه در انتقال نیرو به پی نقش اساسی ایفا می‌کند و از این‌رو کمترین سستی در آن، منجر به فروپاشی مناره می‌شود.^۷ پایهٔ منارهٔ مسجدجامع کاشان همچون سایر مناره‌های متصل به یک بنا، توسط کالبد مسجد و مغازه‌های مجاور آن در بر گرفته شده است و بخش قابل مشاهدهٔ آن به‌صورت بخشی از یک مخروط دیده می‌شود. دایرهٔ قاعدهٔ این مخروط، به مرکز چوب کار گذاشته شده در پی و شعاع در نظر گرفته شده برای مناره، با ریسمان و گچ، روی سطح پی پیاده شده است. در تعیین ارتفاع پایه، به این دلیل که منارهٔ این مسجد از داخل صحن و در جایی تقریباً هم‌تراز با آن قابل دسترسی باشد، حد فاصل معبر تا سطح صحن که ارتفاعی حدود ۴ متر دارد، به‌عنوان پایهٔ توپر در نظر گرفته شده است تا پایداری مناره نیز تضمین شود. این پایه از خشت به ابعاد $۳۲ \times ۳۲ \times ۷$ سانتی‌متر ساخته شده که به‌صورت رج‌های عمودی به شکل هره چیده شده است. ابعاد خشت به‌گونه‌ای انتخاب شده است که با قرارگیری چهار خشت روی هم به‌صورت افقی و با احتساب ضخامت ملات میان آن‌ها، ارتفاعی معادل یک خشت هره حاصل می‌شود و نقش مورد نظر را تکمیل می‌کند (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲: تناسبات خشت‌ها و کاربرد این تناسبات در رج‌چینی پلکان

برای تفاوت در چیدمان خشت‌ها در پایه با سایر بخش‌های مناره می‌توان سه علت برشمرد: نخست کاهش ضخامت جرز مناره و باریک‌تر شدن آن، دوم افزایش مقاومت مناره در برابر فشارهای جانبی وارد بر آن و سوم تسریع در ساخت پایهٔ مناره با چینش آجرها به‌صورت عمودی (تصویر ۱۳). به‌منظور ایجاد مخروط ناقص با چینش خشت‌ها و همچنین کنترل شعاع در همهٔ بخش‌های پایه، از نوعی شاقول استفاده می‌شده که نزد استادکاران کاشانی به «قیان» معروف است. قیان خود از حداقل دو چوب چهارتراش تشکیل شده که به‌صورت متقاطع روی هم بسته می‌شده‌اند و

محل تقاطع، روی چوب میانی پایه منطبق می شده است. طول چوب‌های قیان برابر با قطر پایین‌ترین بخش پایه بوده و وجود تعداد بیشتری از آن‌ها امکان کنترل بهتر و دقیق‌تر شعاع مناره را فراهم می کرده است (تصویر ۱۴).

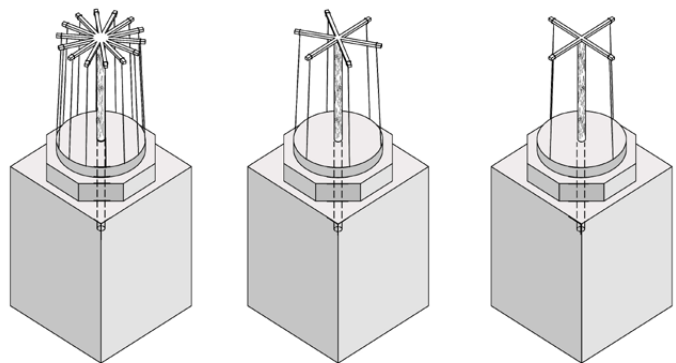

تصویر ۱۳: چیدمان آجرها در بخش‌های مختلف پایه

در ابتدای کار و برای آجرچینی رج اول پایه، ابتدای چوب‌های قیان با نخ‌هایی از جنس موی بز، به رج اول متصل می شده و با افزایش ارتفاع، این نخ به اندازه برابر، روی هر چوب به سمت مرکز تقاطع چوب‌ها جابه‌جا می شده است تا شیب بدنه به دست آید. شیب ایجاد شده در قسمت پایه، تا بالاترین قسمت مناره رعایت می شده است. بنابراین با افزایش ارتفاع مناره، قیان در تراز بالاتر نصب می شده و در نهایت به عنوان پوشش سقف سرپوش (مأذنه) از آن استفاده می شده است. نمونه‌ای از قیان باقی مانده در سرپوش مناره را به خوبی در مناره گلپایگان می توان دید (تصویر ۱۵). بر اساس ستونک‌های فعلی مناره، به نظر می رسد در مناره مسجد جامع کاشان از ۷ چوب استفاده شده که در اتصال با هم ۱۴ قیان را تشکیل داده‌اند.

تصویر ۱۵: قیان به جامانده در مناره گلپایگان

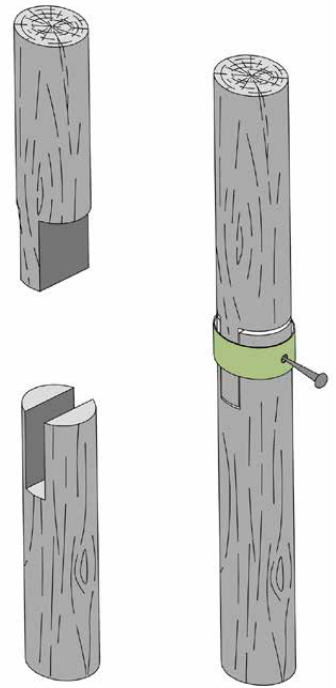
تصویر ۱۴: قیان و نحوه کاربرد آن در تعیین شیب مناره

۳.۳. ساقه

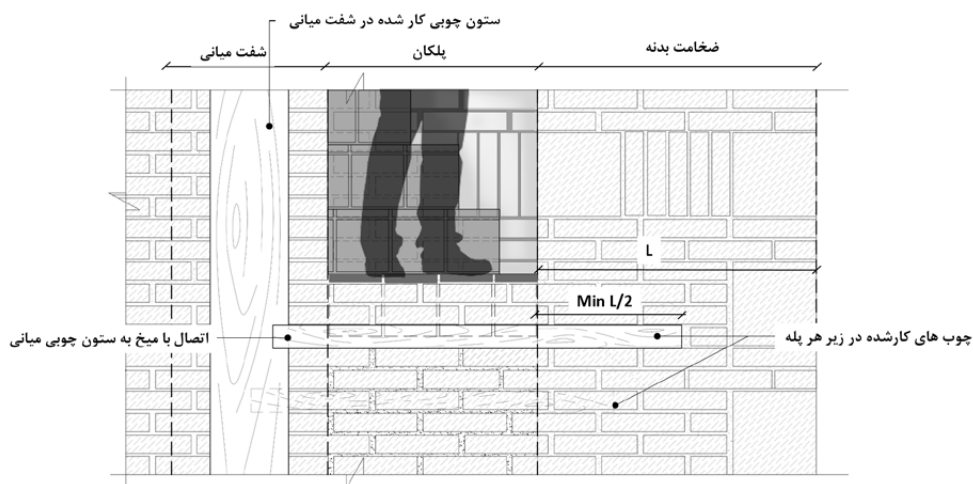
برخلاف پایه که ساختار نسبتاً ساده‌ای دارد، ساقه مناره خود شامل اجزایی چون بدنه، پلکان و شفت میانی است و در ساخت آن علاوه بر توجه به شیب بدنه، ارتباط و اتصال این اجزا با یکدیگر نیز اهمیت دارد. در مناره مسجد جامع کاشان پلکان به شفت میانی از یک سو و به بدنه از سوی دیگر متصل است؛ بنابراین همه این اجزا به طور هم‌زمان ساخته

شده‌اند. در ساختار مناره علاوه بر خشت که در کالبد آن نمایان است، از چوب نیز استفاده شده است. با وجود آنکه چوب به‌کاررفته در مناره قابل مشاهده نیست، از مقایسه آن با سایر مناره‌ها و بر اساس تحقیقات محلی و منابعی که پیش از این فن ساخت مناره‌ها را مورد بررسی قرار داده‌اند، می‌توان از کاربرد چوب در ساخت مناره اطمینان حاصل کرد. بر این اساس از چوب به دو طریق در مناره استفاده شده است: نخست در ابزار کمکی همچون داربست، شمشه و قبان برای کنترل قطر و شیب بدنه مناره که در بخش پایه به آن پرداخته شد و دوم در ساختار مناره به‌عنوان جزئی از سازه. کاربرد چوب در ساختار مناره خود به دو صورت است که در هر دو صورت چوب به‌عنوان کلاف و عامل یکپارچگی اجزای مناره عمل می‌کند؛ صورت اول، استفاده از چوب در شفت میانی است. چوب میانی ساقه مناره، در امتداد چوب به‌کاررفته در پایه قرار گرفته و به‌صورت کام و زبانه و به‌واسطه تسمه فلزی و میخ به آن متصل شده است (تصویر ۱۶). به‌طور معمول، این اتصال در طول ساقه مناره نیز تکرار می‌شود؛ زیرا دسترسی به چوبی به ارتفاع مناره با قطر یکسان در ابتدا و انتها، دشوار بوده است. قرار دادن این چوب در مرکز مناره، علاوه بر یکپارچه کردن ساختار ساقه با پایه، امکان اتصال کلاف چوبی پله‌ها به مرکزی‌ترین بخش سازه را نیز فراهم و همگن بودن سازه را تضمین می‌کند. صورت دوم از کاربرد چوب، استفاده از آن در ساختار پلکان است. هرچند در ظاهر پلکان مناره مسجدجامع اثری از چوب مشخص نیست، بر اساس مطالعات پیشین درباره ساختار مناره‌ها و نظر استادکاران سنتی، می‌توان گفت که در این مناره نیز چوب به‌کار رفته است. بر این اساس، چوب یا در ساختار پله به کار می‌رود و با اتصال به میل میانی و بدنه، مقاومت مناره را در برابر نیروهای جانبی افزایش می‌دهد و یا با نصب در لبه پلکان، از آسیب دیدن لبه‌ها بر اثر آمدوشد پیشگیری می‌کند. در مناره مسجدجامع کاشان، در لبه پله‌ها از چوب استفاده نشده است.

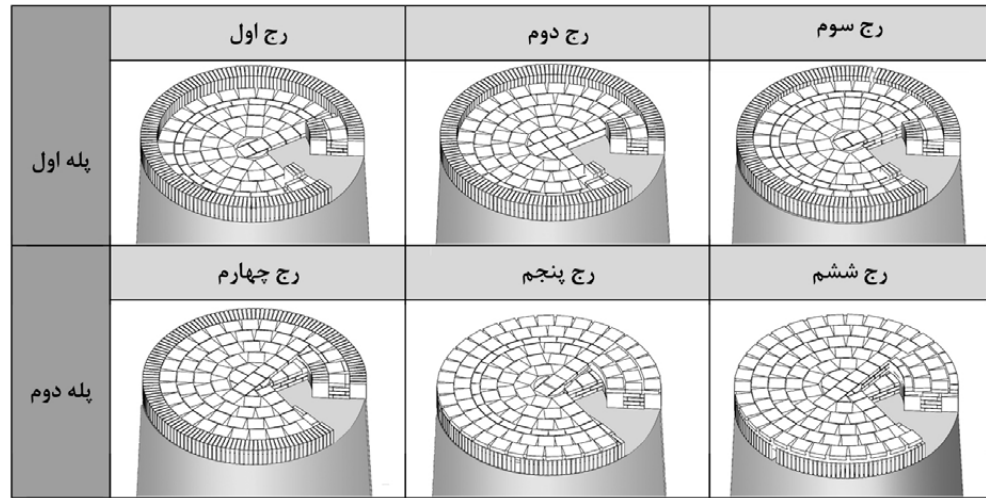
در این مناره یک پلکان حول محور میانی به چشم می‌خورد؛ اما برداشت‌ها و بررسی‌های میدانی و گفت‌وگو با استادکار نشان می‌دهد که به‌احتمال بسیار، مناره از تلفیق دو پلکان ساخته شده است. پلکان اول، همان پله‌هایی است که با بالا رفتن از آن‌ها می‌توان ارتفاع مناره را پیمود و به مأذنه رسید. از این‌رو مقاومت آن در برابر بار زنده با به‌کارگیری کلاف چوبی در هر پله تضمین شده است. این کلاف‌ها، چوب‌هایی چهارتراش با سطح مقطع 10×15 سانتی‌متر و طولی معادل طول پله هستند؛ به‌طوری که چوب از یک طرف در میانه ضخامت بدنه قرار می‌گیرد و از طرف دیگر توسط میخ به چوب میانی متصل می‌شود (تصویر ۱۷). هر پله از سه ردیف خشت تشکیل شده که با خیز کم و مشابه طاق ضربی کنار هم قرار گرفته‌اند و این چوب در بین ردیف خشت‌ها و نزدیک به پایین‌ترین ردیف تعبیه شده است تا علاوه بر افزایش مقاومت کششی پله، احتمال دسترسی موربانه به آن نیز کاهش یابد. شیوه قرارگیری خشت‌ها در کنار هم در پلکان در تصویر ۱۸ نشان داده شده است.

تصویر ۱۶: اتصال چوب‌های شفت میانی

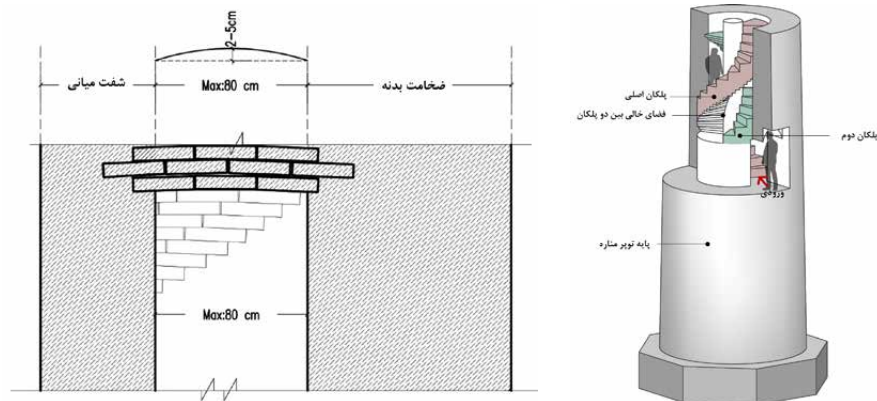

تصویر ۱۷: جزئیات اتصال چوب‌های به‌کاررفته در پلکان به شفت میانی

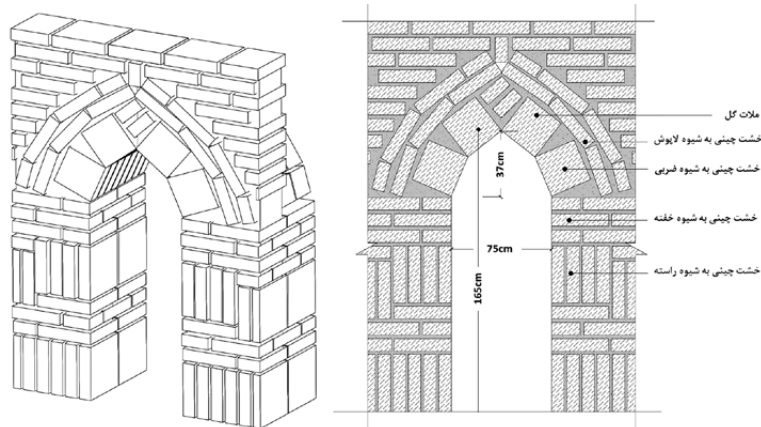
تصویر ۱۸: چیدمان خشت‌ها در پلکان مناره

بررسی تراز ارتفاعی که با طی کردن پلکان اول و در جایی درست بالای ورودی هم سطح صحن به دست می‌آید، نشان می‌دهد که فضای مابین سقف پله‌های اول و کف پله‌ها با طی کردن زاویه ۳۶۰ درجه، ارتفاعی حدود ۲۸۰ سانتی‌متر دارد. ساختار درونی این فضای میانی بدون حفر گمانه (سونداژ) قابل تشخیص نیست. اما بدان سبب که ضروری است پوسته مناره، در نقاط مختلف کلاف‌بندی شود و از سویی پر بودن این حجم نیز منجر به سنگینی بیش از حد مناره و اتلاف مصالح می‌شود، به نظر می‌رسد این حجم توپر نیست و شامل دو پوسته شیب‌دار یا پلکانی است که یکی پله بالارونده مناره است و دیگری سقف تراز پایین‌تر را تشکیل می‌دهد. اما هر دو در نقش کلاف، پوسته را به شفت میانی پیوند می‌دهند. آنچه از کم‌وکیف این فضا قابل مشاهده است، تنها بخش زیرین آن است که سقف پله‌های پایین را تشکیل می‌دهد و به نظر می‌رسد خود ساختاری شبیه پله داشته باشد که از تراز ۱/۶۰ سانتی‌متر آغاز شده و به موازات پلکان اصلی، حول شفت میانی چرخیده است (تصویر ۱۹). در این نوشتار، این پلکان که در ظاهر مناره، قابل تشخیص نیست، به‌عنوان پلکان دوم معرفی شده است. با فرض ساختار پلکانی این فضا، می‌توان شیوه ساخت آن را نیز مشابه پلکان اصلی تصور کرد. با این تفاوت که به‌دلیل در دسترس نبودن پلکان دوم و در نتیجه وارد نشدن بار زنده به آن، به کار بردن چوب در تمامی پله‌ها و توجه به کیفیت مصالح چندان مورد توجه نبوده است. به این ترتیب می‌توان گفت که ساختار پلکان مناره با به‌کارگیری یک فن واحد شکل گرفته است.

تصویر ۱۹: پلکان اصلی و پلکان دوم مناره

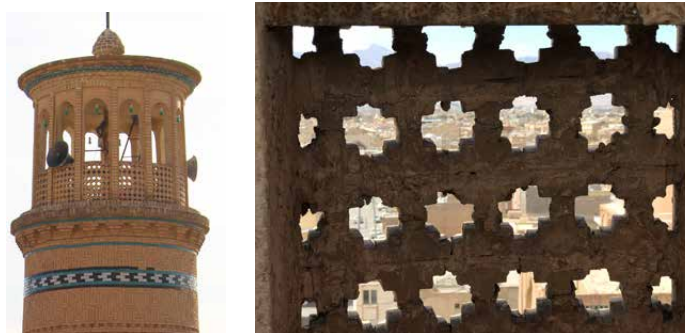
همان‌طور که پیش از این گفته شد، هم‌زمان با ساخت پله‌ها، بدنه مناره نیز ساخته شده و تقدم و تأخری میان ساخت اجزای ساقه مناره وجود نداشته است. اما تصاویر موجود از زمان آسیب‌دیدگی مناره نشان می‌دهد که تزیینات آجری، به‌صورت پوسته‌ای مجزا از ساختار بدنه بر روی آن اجرا شده است. بنابراین ساقه مناره به طول ۱۶۶۰ سانتی‌متر، ابتدا به‌صورت یک‌دست، بدون تزیینات و با در نظر گرفتن گشودگی ورودی‌ها و روزن‌های تأمین‌کننده نور ساخته شده است. در حال حاضر، ورودی اصلی با ابعاد ۱۷۰×۷۵ سانتی‌متر، بزرگ‌ترین گشودگی روی مناره است. این گشودگی با تویزه‌ای به دهانه ۷۰ سانتی‌متر متشکل از خشت‌هایی به ابعاد ۳۲×۳۲×۷ سانتی‌متر و به‌صورت ضربی پوشانده شده (تصویر ۲۰) ولی در سایر روزن‌های مناره، از چوب به‌عنوان نعل درگاه استفاده شده که درست در محور میانی ضخامت بدنه و روی روزن تعبیه شده‌اند. همچنین در قسمت‌هایی روی پوسته بیرونی حفره‌هایی وجود دارد که به‌منظور نصب داربست هنگام اجرای تزیینات یا تعمیرات آن ایجاد شده است. این حفره‌ها که «مشتو» نام دارند^۱ در حال حاضر روی پوسته خارجی مناره قابل رؤیت هستند، اما با توجه به نیاز احتمالی به داربست در هنگام ساخت بدنه و توجه به مرمت‌پذیری آن در آینده، عمق این حفره‌ها به ضخامت بدنه منتهی شده است.

تصویر ۲۰: جزئیات طاق ورودی مناره

۴.۳. سرپوش

پیش از تعمیرات اخیر مناره و تغییرات مآذنه آن، ساختار این بخش از مناره متشکل از قپانی با ۱۴ چوب در سقف و پایه‌های آجری بوده است. اما در حال حاضر از پروفیل‌های فولادی در ستون‌ها و سازه سقف استفاده شده است. میان این چهارده ستون که منطبق بر محل چوب‌های قپان در نظر گرفته شده‌اند، با آجر و به‌صورت ضربی پر شده و شبکه‌ای آجری به ارتفاع ۷۰ سانتی‌متر نیز به‌عنوان جان‌پناه تعبیه شده است (تصویر ۲۱).

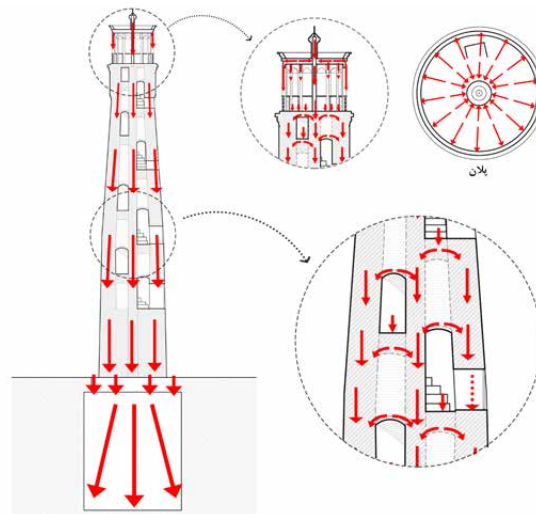

تصویر ۲۱: جزئیات جان‌پناه سرپوش مناره

۴. بررسی نیروهای وارد بر مناره

آنچه درباره فرم‌های ساخته بشر یا فرم‌های مصنوع می‌توان گفت، آن است که این فرم‌ها نیاز دارند بر اساس قوانین سازه و پایداری جرم که خود زیرمجموعه قوانین فیزیک هستند شکل بگیرند. بنابراین طبیعی است که همه فرم‌های پایدار مطابق این قوانین باشند. این موضوع درباره فرم‌ها ایجاد شده توسط گذشتگان نیز صادق است. نگاهی به فنون ساخت در فرم‌های سنتی ایران نشان می‌دهد در ایجاد آن‌ها، اغلب از مصالحی با مقاومت فشاری همچون خشت، آجر و سنگ استفاده شده و به دلیل در دسترس نبودن مصالح دارای خاصیت کششی مانند چوب، این دست مصالح به‌ندرت در بناها به کار رفته است (عالمی، پوردیهیمی، و مشایخ فریدنی ۱۳۹۵، ۱۳۱). استفاده از مصالح فشاری، به ایجاد بناهایی با جرزهای قطور و جرم بسیار زیاد انجامیده و مناره مسجد جامع کاشان نیز نمونه‌ای از این بناهاست. این مناره در بخش‌های پایینی دارای وزن و تراکم بسیار است و با افزایش ارتفاع، با کاهش قطر، کاهش ضخامت بدنه و افزایش خلل و فرج، سبک‌تر می‌شود. بنابراین بزرگی نیروها از بالا به پایین مناره افزایش می‌یابد.

در بررسی این نیروها باید به دو دسته نیرو توجه شود: دسته اول نیروهای ناشی از بار مرده (وزن بنا) و بار زنده (وزن کاربران) و دسته دوم بارهای جانبی. بار مرده همان جرم ساختمان است و به جرم مخصوص مصالح بستگی دارد. در ساختمانی با مصالح بنایی همچون مناره، این جرم مقدار قابل توجهی است و با نزدیک شدن به بخش‌های پایینی مناره، این مقدار افزایش می‌یابد. همان‌طور که در تصویر ۲۲ مشخص است، برآیند نیروی وزن بر مرکز ثقل فرم اثر می‌گذارد. از آنجا که نیروی ثقل از بالا به پایین در حال افزایش است، انتظار می‌رود میزان مصرف مصالح (ضخامت جرز) در بخش‌های پایینی بیشتر باشد تا ظرفیت مقابله با نیروی ثقل ایجاد شود. در پی ساختمان که واسطه انتقال بارها به زمین است، برای افزایش تحمل در برابر نیروها و همچنین جلوگیری از ایجاد برش و پانچ شدن خاک، مصالح تغییر می‌کند تا مقاومت آن افزایش یابد و از طرف دیگر، به سطح تماس با خاک نیز بیشتر می‌شود و این افزایش سطح، افزایش نیروی اصطکاک مابین خاک و پی را به همراه دارد و بدین طریق ظرفیت باربری فرم افزایش می‌یابد. دسته دوم، نیروهای جانبی است که نیروی باد و زلزله را در بر می‌گیرد. با توجه به شکل مناسب مناره و وزن زیاد آن، نیروی باد اثر چندانی بر پایداری فرم ندارد و بنابراین نیروی جانبی مؤثر بر فرم، زلزله است. به‌ویژه آنکه با توجه به وزن بسیار زیاد سازه، تأثیر زلزله تشدید می‌شود. انتخاب زمین مناسب، پی‌سازی مطلوب، ایجاد فرم مناسب برای مناره، وجود شفت مرکزی، استفاده از چوب در بخش‌هایی از مناره، به‌کارگیری سطوح پلکانی درون بدنه، و هم‌بندی پوسته با سایر اجزا که با خردمندی معمار مناره صورت گرفته، عواملی هستند که سبب مقاومت بی‌نظیر این فرم در مقابل زلزله‌های مهیب اعصار گذشته شده است.

تصویر ۲۲: انتقال نیروها در مناره

۵. تحلیل سازه‌ای و لرزه‌ای مناره

در این بخش، رفتار سازه‌ای مناره به صورت جداگانه از بنای مسجد و همجواری‌های آن در نظر گرفته شده و تحلیل سازه‌ای به روش Method Element Finite مورد بررسی قرار گرفته است. بدین منظور از نرم‌افزار SAP 2000 برای مدل‌سازی و آنالیز استفاده شده است. برای مدل‌سازی پوسته مناره از المان SHELL^۱ و برای پلکان از المان FRAME به همراه بار ثقیلی هر پله در نظر گرفته شده است.^{۱۰} مصالح در نظر گرفته شده برای پوسته، مصالح بنایی خشک و برای پلکان و شفت میانی، چوب است و جدول ۱ و ۲ خواص مکانیکی هریک را نشان می‌دهد.^{۱۱}

جدول ۲: خصوصیات مکانیکی چوب (دفتر تدوین و ترویج مقررات ملی ساختمان، مصالح و فرآورده‌های ساختمانی ۱۳۹۶؛ دفتر تدوین و ترویج مقررات ملی ساختمان، راهنمای قالب‌بندی ساختمان‌های بتن آرمه ۱۳۸۷)

وزن مخصوص (kg/m ³)	۶۰۰
مدول الاستیسیته (MPa)	۸۰۰
ضریب پواسون	۰/۴۷
تنش فشاری (MPa)	۳
تنش کششی (MPa)	۶

جدول ۱: خصوصیات مکانیکی خشت (حجازی و دیگران ۱۳۹۴، ۷۶)

وزن مخصوص (kg/m ³)	۱۶۰۰
مدول الاستیسیته (MPa)	۱۰۵
ضریب پواسون	۰/۱۷
مقاومت فشاری (MPa)	۰/۳۶
مقاومت کششی (MPa)	۰/۰۳۶

به‌طور کلی، نیروها و بارهای وارد بر اجزا و بدنه بنا شامل بار ثقیلی (بارهای مرده ناشی از وزن بنا)، بارهای زنده (بارهای متحرک) و بارهای جانبی (بار زلزله، باد، انفجار و...) هستند. بام مناره مساحت کمی دارد و اثر بارهای زنده ناشی از برف با توجه به اقلیم منطقه کاشان بسیار ناچیز است. همچنین بنا کاربر چندانی نیز ندارد؛ به‌طوری که در گذشته تنها مؤذن حق ورود به مناره را داشته و امروز نیز با پیشرفت تکنولوژی، اقامه اذان در مأذنه منسوخ شده است. از آنجا که بار زنده در مناره، از حداقل مقدار بار در نظر گرفته شده در مبحث ششم مقررات ملی کمتر است، از در نظر گرفتن بار زنده در تحلیل چشم‌پوشی شده است.

بنابراین بارهای وارد بر مناره شامل بار مرده (وزن سازه) و بار زلزله به‌عنوان بار جانبی است. سازه تحت اثر این بارها و ترکیب بار $D+0.7Q$ ، تحلیل شده که در آن D معادل بار مرده و Q برابر بار زلزله است. بار زلزله بر اساس مبحث ششم مقررات ملی در ضریب ۰/۷ ضرب شده است (دفتر تدوین و ترویج مقررات ملی ساختمان، بارهای وارده بر ساختمان ۱۳۹۲). به‌منظور بررسی تأثیر پلکان و شفت میانی در مقاومت و رفتار سازه‌ای مناره، این نیروها به‌صورت مجزا در دو حالت پوسته مناره و پوسته به همراه پلکان به ساختار وارد و آنالیز شده است. آنالیزهای مختلفی از جمله آنالیز تحت بار مرده، آنالیز تحت بار لرزه‌ای و آنالیز تحت بار ترکیبی روی بنا انجام شده است که در ادامه به تفکیک به آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱.۵ آنالیز تحت بار مرده (بار وزن)

بارگذاری تحت بار مرده، توسط نرم‌افزار و با توجه به وزن مناره و وزن مخصوص مصالح صورت گرفته و میزان بار مرده فرم در چهار حالت مختلف بررسی شده است.

نتایج حاصل از تغییر جابه‌جایی و تنش به‌صورت زیر است:

جدول ۳: وزن مناره (kg)

مناره بدون بخش پایه توپر		مناره کامل	
پوسته به‌تنهایی	پوسته به همراه پلکان	پوسته به‌تنهایی	پوسته به همراه پلکان
۲۸۲۷۹۷/۸۲	۳۰۷۰۶۴/۱	۳۱۶۱۲۴/۹۹	۳۴۰۳۹۱/۲۷
وزن قسمت پایه (kg)		۳۳۳۲۷/۱۷	

جدول ۴: بیشترین تأثیرات در سازه بر اثر بار مرده

بیشترین تنش در سازه بر اثر بار مرده (برحسب N/mm^2)				بیشترین جابه‌جایی در سازه بر اثر بار مرده (برحسب Cm)			
مناره بدون بخش پایه توپر		مناره کامل		مناره بدون بخش پایه توپر		مناره کامل	
پوسته به‌تنهایی	پوسته به همراه پلکان	پوسته به‌تنهایی	پوسته به همراه پلکان	پوسته به‌تنهایی	پوسته به همراه پلکان	پوسته به‌تنهایی	پوسته به همراه پلکان
۰/۴۱۲	۱/۱۴۷	۳/۷۲۶	۳/۹۰۵	۰/۰۶۴	-۱/۵۷	۰/۰۶۴	۰/۰۶۹

با مقایسه تنش‌های حاصل از آنالیز با تنش فشاری مصالح، پوسته در حالت بدون پلکان بر اثر نیروی وزن خود فرومی‌ریزد؛ درحالی‌که با وجود پلکانی با ساختار چوبی، سازه مناره پایدار است.

۲.۵. آنالیز تحت ترکیب بار

برای این بررسی، بارگذاری ناشی از ترکیب بار ثقلی به همراه ۷۰ درصد بار زلزله در جهت محور $X^{۱۳}$ بر سازه صورت گرفته است. جدول ۵ نتایج حاصل از تغییر جابه‌جایی و تنش را نشان می‌دهد.

جدول ۵: بیشترین تأثیرات در سازه بر اثر بار ترکیبی

بیشترین تنش در سازه بر اثر بار ثقل (برحسب N/mm^2)				بیشترین جابه‌جایی (در رأس مناره) در سازه بر اثر بار ثقل (برحسب Cm)			
مناره بدون بخش پایه توپر		مناره کامل		مناره بدون بخش پایه توپر		مناره کامل	
پوسته به‌تنهایی	پوسته به همراه پلکان	پوسته به‌تنهایی	پوسته به همراه پلکان	پوسته به‌تنهایی	پوسته به همراه پلکان	پوسته به‌تنهایی	پوسته به همراه پلکان
۱/۱۹۴	۳/۹۸۶	۱۳/۰۰۴	۱۵/۰۳۳	۱۸/۸۸	۱۲/۷۶	۱۸/۰۸	۲۱/۹۰

با مقایسه تنش‌های حاصل از آنالیز با تنش فشاری مصالح، پوسته در هر حالت فرومی‌ریزد و در برابر نیروهای جانبی نسبتاً بزرگ بسیار ضعیف عمل می‌کند.

۳.۵. آنالیز تحت بار زلزله

بارهای لرزه‌ای مطابق آیین‌نامه طراحی ساختمان‌ها در برابر زلزله و مبحث ششم مقررات ملی ساختمان محاسبه شده است. برای دستیابی به تأثیر پلکان و شفت میانی، آنالیز در دو حالت (حالت اول پوسته مناره و حالت دوم پوسته به همراه پلکان) در نظر گرفته شده و از آنجا که شروع پلکان و شفت بعد از پایه توپر است و بیشترین تأثیر را در آن بخش از بنا خواهد گذاشت، در یک حالت دیگر نیز از بخش پایه توپر صرف‌نظر شده و تراز پایه^{۱۴} در بالای پایه توپر در نظر گرفته شده است. در این آنالیز، نوع خاکی که بنا بر آن احداث شده نوع (IV) است و منطقه مورد نظر از حیث لرزه‌خیزی نیز واقع بر پهنه‌ای با خطر نسبی زیاد است. حداکثر شتاب زمین^{۱۵} نیز برابر ۰/۳۰ در نظر گرفته است. جدول ۶ مشخصات بارگذاری لرزه‌ای را نشان می‌دهد. در این جدول، T زمان تناوب اصلی نوسان برحسب ثانیه است. با توجه به پیشنهاد آیین‌نامه مبنی بر محاسبه زمان تناوب اصلی این‌گونه بناها بر اساس تحلیل دینامیکی، زمان به‌دست‌آمده از این تحلیل در جدول ۷ ارائه شده است.

جدول ۶: پارامترهای محاسبه بار زلزله

پارامتر مربوط به محاسبه ضریب بازتاب				(R)	(I)	(A)
خطر زمین نوع (IV) ^{۱۸}				ضریب رفتار ساختمان ^{۱۷}	ضریب اهمیت ساختمان	شتاب مبنای طرح برحسب $g^{۱۶}$
S_o	S	T_o	T_s			
۱/۱	۱/۷۵	۱	۰/۱۵	۲/۵	۱	۰/۳

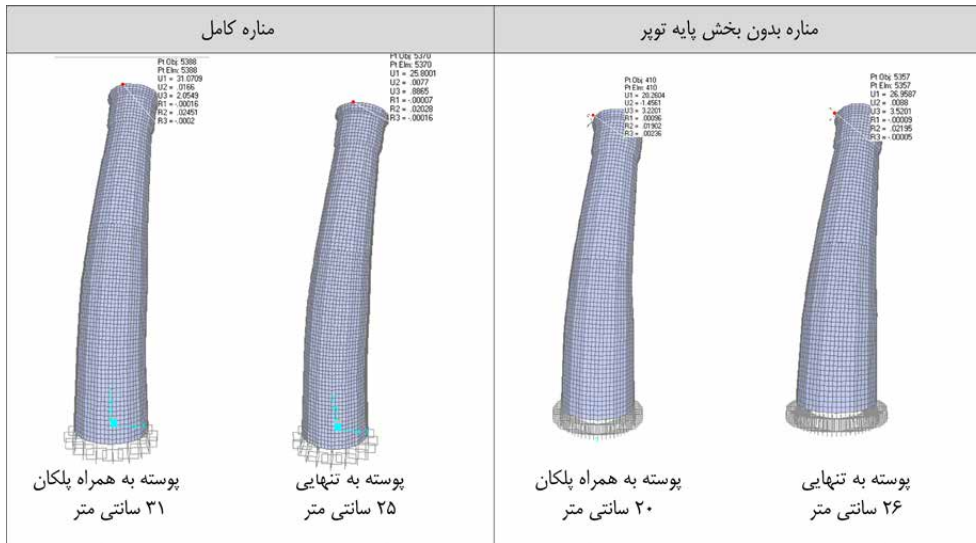
جدول ۷: زمان تناوب اصلی برحسب ثانیه

مناره کامل		مناره بدون بخش پایه توپیر	
پوسته به همراه پلکان	پوسته به تنهایی	پوسته به همراه پلکان	پوسته به تنهایی
۱/۲۲	۱/۲۰	۰/۹۶	۱/۱۹

مطابق آیین نامه ۲۸۰۰، ابتدا ضریب بازتاب^{۱۳} (B) برای چهار حالت محاسبه شده و در نهایت، ضریب زلزله در حالت پوسته به تنهایی و پوسته به همراه پلکان (مناره کامل و بدون پایه توپیر) به ترتیب ۰/۲۸ و ۰/۳۳ محاسبه شده است.

$$C = \frac{ABI}{R} \quad \text{فرمول ضریب زلزله} \quad V = C \cdot W \quad \text{فرمول زلزله}$$

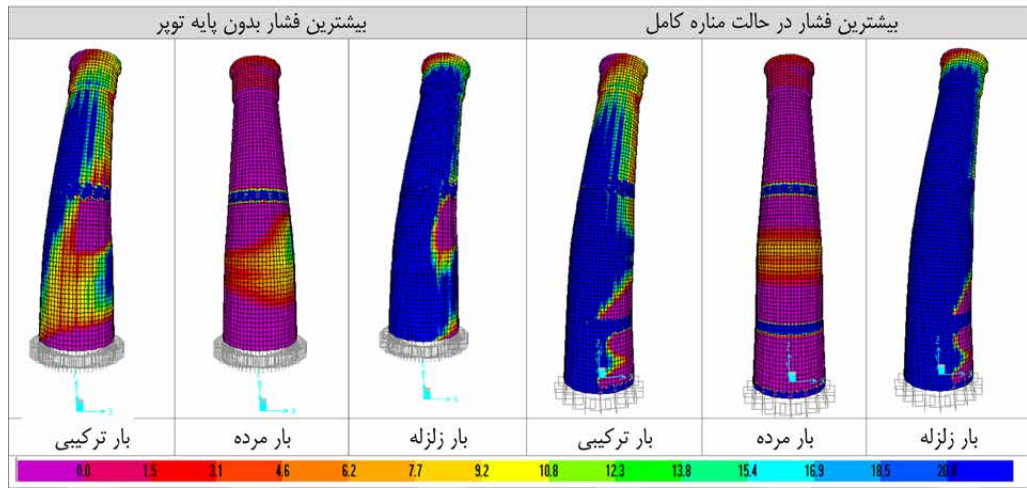
طبق آیین نامه ۲۸۰۰، ساختمان باید در دو امتداد عمود بر هم در برابر نیروی زلزله ارزیابی شود که می توان در هریک از امتدادها به صورت مجزا و بدون در نظر گرفتن نیرو در جهت دیگر بر ساختمان اعمال کرد. برای این منظور، نیروی زلزله باید با زاویه مناسبی که دست کم بیشترین اثر را ایجاد کند انتخاب شود و یا می توان نیروی زلزله را با ۳۰ درصد آن نیرو در امتداد عمود بر آن ترکیب کرد (آیین نامه ۲۸۰۰، ۱۳۹۴). با توجه به هندسه دوار و قرینگی کامل هندسه مناره، می توان فرض کرد که نیروی زلزله تنها در یک جهت به فرم وارد می شود. بنابراین نیروی زلزله در راستای X و در مرکز ثقل جسم وارد شده است. نتایج حاصل از آنالیز لرزه ای در جدول ۸ و تصویر ۲۳ تا ۲۶ آمده است.

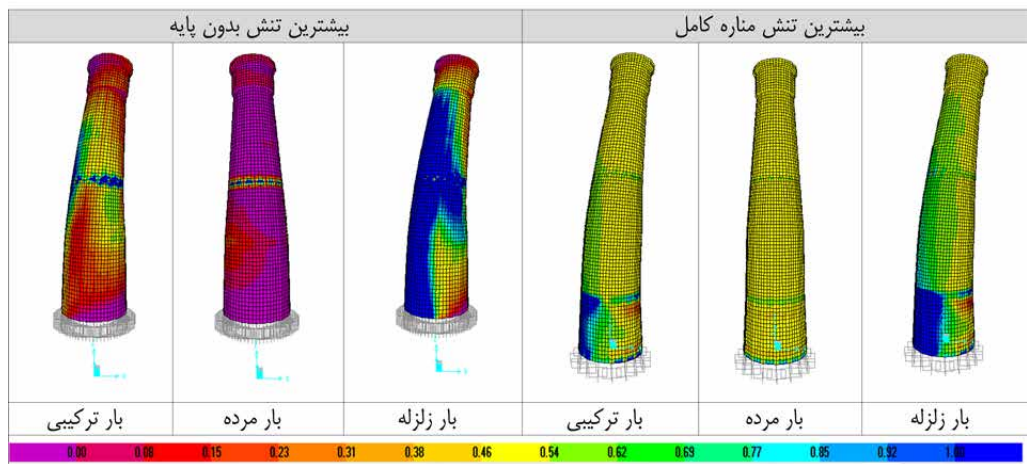
تصویر ۲۳: بیشترین مقدار جابه جایی (در رأس مناره) بر اثر نیروی زلزله

جدول ۸: بیشترین جابه جایی سازه بر اثر نیروی زلزله

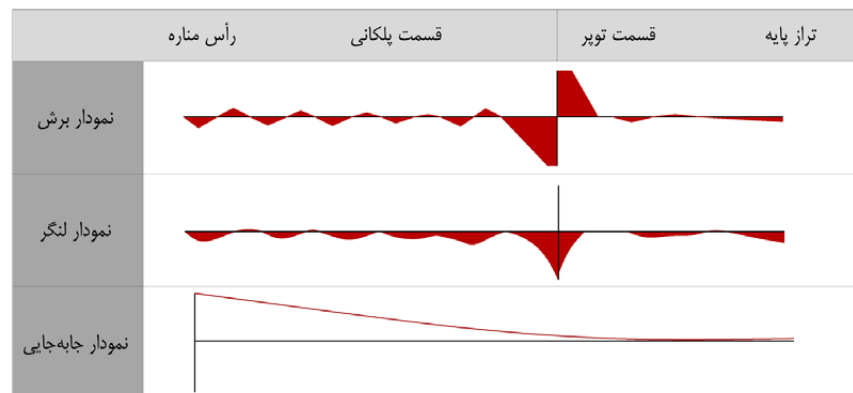
بیشترین تنش در سازه بر اثر نیروی زلزله (برحسب N/mm ²)				بیشترین جابه جایی (در رأس مناره) در سازه بر اثر نیروی زلزله (برحسب Cm)			
مناره بدون بخش پایه توپیر		مناره کامل		مناره بدون بخش پایه توپیر		مناره کامل	
پوسته به همراه پلکان	پوسته به تنهایی	پوسته به همراه پلکان	پوسته به تنهایی	پوسته به همراه پلکان	پوسته به تنهایی	پوسته به همراه پلکان	پوسته به تنهایی
۱۳/۲۵۴	۲/۸۳۳	۱۵/۹۰۲	۲۶/۹۶	۲۰/۴۸	۲۵/۸۲	۳۱/۲۹	۱/۱۲۴

تصویر ۲۴: تأثیر فشار بر اثر نیروی زلزله

تصویر ۲۵: تأثیر تنش بر اثر نیروی زلزله

تصویر ۲۶: نمودار برش، لنگر و جابه‌جایی در طول مناره

برای سنجش سختی مناره در حالت پوسته به تنهایی و پوسته با پلکان، سازه مناره تحت یک بار مشخص P برابر با ۱۰۰۰ کیلوگرم قرار داده شد. این بار در یک نقطه در بالاترین ارتفاع سازه اعمال می‌شود. مقدار جابه‌جایی بر اثر نیروی P در جدول زیر آورده شده است.

بیشترین جابه‌جایی در سازه بر اثر نیروی P (برحسب Cm)	
پوسته به تنهایی	پوسته به همراه پلکان
۰/۸۸	۰/۶۷

بر اساس این تحلیل، میزان جابه‌جایی در پوسته با پلکان بسیار کمتر از پوسته به تنهایی است و این نشان می‌دهد که پلکان و شفت میانی، به سازه مناره سختی بیشتری بخشیده است. همچنین این آنالیز مشخص می‌کند هنگامی که پایه توپر بنا در تحلیل لرزه‌ای در نظر گرفته نشده، پلکان علاوه بر یکپارچگی اجزای مناره، سبب افزایش سختی جانبی بنا در برابر نیروهای زلزله نیز شده است. اما در حالت کلی، میزان وزن بنا بسیار زیاد است و نیروی درونی در پلکان در مقابل وزن ناچیز بوده و در تغییر شکل جانبی تأثیری نمی‌گذارد. به این ترتیب می‌توان نتیجه گرفت که پلکان و عناصر آن باعث یکپارچگی سازه می‌شود و بنا را از گسستگی در برابر نیروی ناشی از بار وزن مصون می‌دارد. از طرفی در مناره‌ها به دلیل طرح مدور، تقارن، ساختار مجوف، فرم باریک‌شونده و کاهش جرم واحد طول در راستای قائم، ایستایی قابل قبولی دارند و مرکز اثر زلزله در آن‌ها به تراز پایه نزدیک‌تر است و این امر از احتمال فروپاشی مناره می‌کاهد. در این بررسی‌ها، نیروی زلزله بسیار بزرگ‌تر از آنچه تاکنون رخ داده در نظر گرفته شده است و پایداری بنا نشان می‌دهد که زمین‌لرزه‌های پیشین، نیرویی کمتر از مقدار محاسباتی به مناره وارد کرده‌اند. بنابراین برای مقاومت مناره در برابر نیروهای نزدیک به مقادیر لحاظ‌شده در این پژوهش، تحکیم برخی از اجزای آن ضروری است.

نتیجه

در این مقاله تلاش شد مناره مسجدجامع کاشان که پس از طی قرون و اعصار، بدون آسیب جدی پابرجا مانده است، بررسی شود. بخش نخست مقاله، به معرفی مسجد و مناره آن اختصاص یافت. در این بخش بر اساس اسناد موجود، اجزای مناره از جمله پایه، بدنه و سرپوش و همچنین تزیینات روی مناره و به‌ویژه کنیبه آجری تاریخ‌دار آن معرفی و با بررسی‌های میدانی و برداشت‌های دقیق، نقشه‌های مناره و جزئیات و تزیینات آن برداشت و ترسیم شد. سپس فن و شیوه ساخت اجزای مختلف مناره مورد بررسی قرار گرفت. روش کار در این بخش متکی بر حضور در بنا و مطالعات میدانی، برداشت‌های دقیق، منابع شفاهی و بررسی منابع متعدد در زمینه تاریخچه بنا بود. بر اساس یافته‌های این بخش، هریک از چهار بخش اصلی مناره، ساختاری متفاوت با جزء دیگر دارد و فنون مختلفی در ساخت آن‌ها به کار گرفته شده است. مشخص شد که پی و پایه به‌عنوان پایین‌ترین بخش‌های مناره با بیشترین قطر به‌صورت توپر و با تراکم مصالح اجرا شده‌اند و در ساختار پایه که خود واسط میان ساقه مناره و پی است، علاوه بر مصالح بنایی با مقاومت فشاری بالا، از چوب به‌عنوان عنصری مقاوم در برابر کشش در مرکز پایه استفاده شده است. در فاصله پایه تا سرپوش، همین ترکیب مصالح کششی و فشاری در پلکان و شفت میانی مناره نیز دیده می‌شود. بر اساس این پژوهش، معمار مناره برای سبک‌تر شدن سازه و یکپارچگی آن، در همین بخش از مناره فنونی را به کار برده است. اجرای دو پلکان در مناره، استفاده از چوب در پلکان و اتصال دو سوبه چوب‌ها با شفت میانی و بدنه، کاهش عرض پله‌ها، کاهش ضخامت شفت میانی و پوسته بیرونی مناره و به‌طور کلی کاهش قطر مناره نمونه‌ای از این فنون است. یافته‌های این بخش از مقاله و دانستن چگونگی اجرای بخش‌های مختلف مناره و درک بهتر از بخش‌های ناپیدای آن، علاوه بر آنکه بخشی از مستندنگاری مناره است، در تحلیل اثر بارهای مختلف بر پیکر مناره و نیز در تحلیل

سازه با کمک نرم‌افزار نیز به کار گرفته شد. با شناخت مناره و ساختار آن، مشخص شد که چه نیروهایی بر پیکر آن تأثیر گذارند و باید مورد بررسی قرار گیرند. بنابراین با چشم‌پوشی از بارها و نیروها با اثر ناچیز همچون بار زنده، بار برف و نیروی باد، دو بار مؤثر وزن و زلزله مورد بررسی قرار گرفت. در تحلیل وضعیت مناره در برابر بار وزن، مشخص شد که وجود پلکان با ساختار چوبی، مناره را از فروپاشی بر اثر بار ثقیلی مصون می‌دارد.

در تحلیل اثر بار جانبی، به دلیل در دست نبودن اطلاعاتی از زمین‌لرزه‌های گذشته، با لحاظ کردن نیروی زلزله با بالاترین مقدار، وضعیت مناره در مقابل اعمال شدیدترین نیروی ممکن بررسی شد و نتایج نشان داد که مناره در برابر نیروهای محاسباتی در نظر گرفته شده، ممکن است ضعیف عمل کند. اما پابرجایی آن نشان می‌دهد که تاکنون نیروی با بزرگی در نظر گرفته شده در محاسبات به آن وارد نشده است و برای مقاومت آن در برابر زمین‌لرزه‌هایی با نیروی نزدیک به مقادیر لحاظ‌شده در این پژوهش، تحکیم برخی از اجزای مناره همچون نما و بخش‌های دارای بیشترین تنش همچون محل اتصال پایه به ساقه و ساقه به سرپوش ضروری است. از سویی در تحلیل اثر نیروی جانبی نیز نمی‌توان تأثیر پلکان در ساختمان مناره را نادیده گرفت. میزان جابه‌جایی پوسته مناره با پلکان در مقایسه با این جابه‌جایی بدون در نظر گرفتن پلکان بسیار کمتر است. بنابراین اثر پلکان مناره در یکپارچگی و سختی سازه و پایداری آن اثر قابل توجهی است. علاوه بر نقش پلکان، مشخص شد که پایداری مناره در برابر زمین‌لرزه در اعصار گذشته، مرهون فرم باریک‌شونده مناره، کاهش ضخامت اجزای آن با افزایش ارتفاع و کاهش صلبیت بنا و ایجاد فضاهای خالی با اجرای دو پلکان است که با دانش معمار سنتی و آگاهی از رفتار بنا، از اثرات مخرب زمین‌لرزه کاسته است.

پی‌نوشت‌ها

- بخشی از این تعمیرات در سال‌های اندکی پس از زمین‌لرزه سال ۱۱۹۲ هجری قمری صورت گرفته و در کتیبه محراب شهبان با تاریخ ۱۱۹۴ ثبت شده است (نراقی ۱۳۴۸، ۱۱۸). کتیبه دیگری که نشان‌دهنده تعمیرات پس از این زمین‌لرزه است، با تاریخ ۱۲۰۷ هجری قمری و عبارت «تعمیر عبدالرزاق خان بعد از زلزله باعث ویرانی»، بر محراب گنبدخانه وجود دارد و نشان می‌دهد که بنا در دوران زندیه و در زمان حاکمیت عبدالرزاق خان در شهر کاشان تعمیر شده است.
- در کتاب تاریخ کاشان آمده است: «یکی دیگر از بناهای معظمه کاشان مسجدجامع است که در محله میدان کهنه شهره قرب زیارت پنجه‌شاه مسجد عالی عظیم در تحت گنبدی بزرگ و از گچ و آجر و کاشی ساخته شده و در طرف جنوب آن مسجد یک مناره رفیع که بر فرازش از چوب گلدسته ساخته‌اند، برای اذان اخبار و مناجات شب‌خوانان بنیاد کرده‌اند» (ضرابی ۱۳۷۸، ۴۲۵).
- شرودر تصاویری از پیش از مرمت مناره مسجدجامع کاشان تهیه کرده و در سال ۱۹۳۵ میلادی، مقاله‌ای با عنوان "Preliminary Note On Work In Persia and Afghanistan" منتشر کرده است (Eric Schroeder 1936). شیلا بلر نیز به استناد این تصویر، ناخوانا بودن متن کتیبه را به مرمت آن نسبت داده است. برای اطلاعات بیشتر نک: بلر ۱۳۸۷، ۲۲۸.
- محاسبات جرم مناره در جدول ۴ و ۵ شرح داده شده است.
- توسلی (استادکار سنتی)، مصاحبه با نگارندگان، خرداد ۱۳۹۸.
- همان.
- برای اطلاعات بیشتر نک: هیلن برن ۱۳۸۰، ۱۵۲.
- این مشتوها در تصویر ۸ قابل مشاهده هستند.
- المان SHELL قادر است رفتار غشایی مانند کشش، فشار و برش داخل صفحه و خمش در خارج از صفحه را در محاسبات منظور نماید و سختی‌های درون صفحه‌ای و خارج از صفحه‌ای را شبیه‌سازی کند. به تعبیری دیگر، در تمامی جهات دارای سختی است و از آنجا که سیستم مناره دیوار باربر است، این المان رفتاری نزدیک به رفتار واقعی مناره شبیه‌سازی می‌کند.
- با توجه به اینکه برای ساخت شفت میانی و پلکان از تیرهای چوبی استفاده شده، در مدل نیز از تیرهای با مصالح چوب به همراه بار گسترده معادل بار مرده (بار وزن) هر پله روی تیرها اعمال شده است.

۱۱. برای تعیین خواص خشت، نمونه‌هایی از آن در آزمایشگاه بررسی شده است. اما به دلیل نبود امکان نمونه‌برداری از بنا و کم بودن تعداد نمونه‌ها، در اینجا به مقاله «خصوصیات مکانیکی خشت» (حجازی و دیگران ۱۳۹۴، ۷۶) استناد شده است.
۱۲. مقدار نیروی ترکیب بار برحسب فرمول شیوه تنش مجاز ترکیب بار (بار زلزله و و بار مرده) مبحث ششم مقررات ملی ساختمان در نظر گرفته شده است.
۱۳. در صورت احتمال هم‌زمانی بارها از ترکیب بار استفاده می‌شود، مطابق مبحث ششم مقررات ملی ساختمان، برحسب ضرایبی از بار اضافه شده (باد، برف، و ...) یا ضریبی از بار وزن سازه به بار مرده اضافه می‌شود.
۱۴. ترازوی است که در هنگام زلزله از آن تراز به پایین اختلاف حرکتی بین ساختمان و زمین وجود نداشته باشد.
۱۵. نسبت شتاب مبنای طرح به شتاب ثقل در مناطق مختلف کشور که بر اساس میزان خطر لرزه‌خیزی آن‌ها در چهار منطقه تعیین می‌شود.
۱۶. شتاب زمین.
۱۷. ضریب رفتار ساختمان دربرگیرنده خصوصیتی مانند شکل‌پذیری، نامعینی و اضافه مقاومت موجود در سازه ساختمان است که با توجه به سیستم‌های سازه‌ای و سیستم مقاومت در برابر نیروی جانبی بنا تعیین می‌شود.
۱۸. جنس خاک در شبکه شتاب‌نگاری زلزله‌های ایران وابسته به مرکز تحقیقات مسکن، راه و شهرسازی، برای شهر کاشان از نوع IV مشخص شده است. بدین منظور جنس خاک بر همین اساس در تمامی محاسبات لحاظ شده است.
۱۹. ضریب بازتاب بیانگر نحوه پاسخ ساختمان به حرکت زمین با توجه به نوع آن است.

منابع

- ارجمندفر، مسعود، و علی زمانی‌فرد. ۱۳۸۷. منار عنصر هویت‌بخش در مسجدجامع کاشان. دومین کنگره معماری و شهرسازی ایران، کرمان: ارگ بم.
- امبرسز، ن.ن، و چ.پ ملویل. ۱۳۷۰. تاریخ زمین‌لرزه‌های ایران. ترجمه ابوالحسن رده. تهران: آگاه.
- بلر، شیلا. ۱۳۹۴. نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران. ترجمه مهدی گلچین‌عارفی. تهران: فرهنگستان هنر.
- پوپ، آرتور، و فیلیس اکرم. ۱۳۸۷. سیری در هنر ایران. تدوین سیروس پرهام. تهران: علمی و فرهنگی.
- پیرنیا، محمدکریم. ۱۳۸۸. سبک‌شناسی معماری ایرانی. تهران: سروش دانش.
- حجازی، مهرداد، بینا حجازی، حامد مهداد، و صبا حجازی. ۱۳۹۴. مطالعه تخریب لرزه‌ای یک حجره خشتی در ارگ بم و ارائه طرح مرمت آن. مجله مرمت و معماری ایران ۹ (۵): ۸۶-۷۱.
- حجازی، مهرداد، محمد مویدیان، و مریم داعی. ۱۳۹۴. آنالیز لرزه‌ای مناره‌های تاریخی آجری ایرانی. فصلنامه مهندسی عمران فردوسی ۱ (۲۷).
- دفتر تدوین و ترویج مقررات ملی ساختمان. ۱۳۹۶. مبحث پنجم مقررات ملی ساختمان: مصالح و فرآورده‌های ساختمانی.
- دفتر تدوین و ترویج مقررات ملی ساختمان. ۱۳۹۲. مبحث ششم مقررات ملی ساختمان: بارهای وارده بر ساختمان.
- دفتر تدوین و ترویج مقررات ملی ساختمان. ۱۳۸۷. مبحث نهم مقررات ملی ساختمان: طرح و اجرای ساختمان‌های بتن‌آرمه.
- ساروخانی، زهرا. ۱۳۹۶. کاشان قدیم به روایت تصویر. کاشان: سوره تماشای.
- ضرابی، عبدالرحیم کلانتر (سهیل کاشانی). ۱۳۷۸. تاریخ کاشان. به کوشش ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- عالمی، بابک، شهرام پوردیهیمی، و سعید مشایخ فریدنی. ۱۳۹۵. سازه، فرم و معماری. مجله مطالعات معماری ایران ۹ (۵): ۱۲۳-۱۴۰.
- فیروزی آرانی، حسن. ۱۳۸۵. زلزله در کاشان و آران و بیدگل. کاشان: مرنجاب.
- قاسمی‌زاده بندرعباسی، مهدیس، و حامد ایمان‌طلب. ۱۳۹۵. تحلیل رفتار سازه‌ای مناره (نمونه موردی: مسجد ملک بن عباس). دومین همایش بین‌المللی معماری، عمران و شهرسازی در آغاز هزاره سوم. تهران.
- گلابچی محمود، آیدین جوانی، و مجید جهانی‌نوق. ۱۳۹۵. فن‌شناسی معماری ایران. تهران: دانشگاه تهران.

- کمیته طراحی ساختمان‌ها در برابر زلزله. ۱۳۹۴. آیین‌نامه طراحی ساختمان‌ها در برابر زلزله، استاندارد ۲۸۰۰. تهران: مرکز تحقیقات راه، مسکن و شهرسازی.
- نراقی، حسن. ۱۳۴۸. آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- هیلن برند، روبرت. ۱۳۸۰. معماری اسلامی. ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. تهران: روزنه.
- یونسی، محسن، وحید عسگری‌پور، و فرانک بحرالعلومی. ۱۳۹۶. مطالعه باستان‌سنجی روی گچ‌بری محراب بزرگ و تزئینات مسجد جامع کاشان. پژوهشنامه کاشان ۱۰ (۱۸): ۶۸-۸۷.
- schroeder, Eric. 1936. Preliminary note on work in Persia and Afghanistan. *Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archaeology* 3(4): 130-135.

Abstract

■ The Earliest Architectural Remains of the Islamic Era in Kashan: Form, Structure, and Construction Technique of the Minaret of the Jame' Mosque

Babak 'Aleml

Assistant Professor, School of Architecture and Art, University of Kashan.

Sediqueh Kamali Zarchi

Master of Architecture, Shahid Beheshti University.

Naghmeh Assadi Chimeh

Master of Iranian Architectural Studies, Art University of Isfahan.

The architectural remains of the past can be studied from different perspectives and with different approaches. Architectural form, structures, construction techniques, decorations and details of buildings, and their evolution through time are general issues that can be examined. In addition to the monuments, some elements of historical architecture are also worthy of consideration because of their unique and interesting features. This article specifically deals with the minaret of the Jame' Mosque of Kashan, which is considered to be the earliest dated building in Kashan of the Islamic period. The stability of this building through centuries despite numerous earthquakes in Kashan justifies this study. Therefore, the purpose of the study is to research the historical background of the minaret and carry out detailed documentation of its various components, examine the structure of each of these components, examine the structural form and the flow of forces, and finally perform a seismic analysis. To reach this purpose, a significant part of the research data was collected at the site of the Jame' Mosque of Kashan by surveying the minaret, and library and oral sources were used to control the field data and provide the history of the minaret. The main strategy of the research is descriptive-analytical. The seismic analysis of the minaret was performed using SAP2000 software. The results of this study show that some of the measures taken in the construction of the mosque's minaret (dating to the Seljuq period as attested in its inscription) include: the tapering form of the minaret, decreasing thickness of its components by increasing height, decreased rigidity of construction, incorporation of two empty spaces for staircases, and the incorporation of wood in the construction. It is for such architectural arrangements that the minaret has remained intact from serious damage over the centuries.

Keywords: Jame' Mosque of Kashan, minaret, construction technique, structure.

Journal of Iranian Architecture Studies

University of Kashan
School of Architecture and Art
ISSN: 2252-0635
E-ISSN: 2676-5020

Vol. 15, Spring & Summer 2019
Director: Ali Omrani Pour, PhD
Editor- in-Chief: Gholam Hossein Memarian, PhD
Executive Director: Babak Alemi, PhD
Editor: Masoumeh Edalat Pour

Fax: (+98) 31 55913132
<http://jias.kashanu.ac.ir>
j.ir.arch.s@gmail.com

JIAS 15

1

JIAS

Journal of Iranian Architecture Studies

University of Kashan

School of Architecture and Art

Vol. 15, Spring & Summer 2019

ISSN: 2252-0635

E-ISSN: 2676-5020

15

-
- **The Earliest Architectural Remains of the Islamic Era in Kashan: Form, Structure, and Construction Technique of the Minaret of the Jame' Mosque**
Babak'Alemi, Sediqeh Kamali Zarchi, Naghmeh Assadi Chimeh
 - **Qābus-nāma of Iranian Architecture: Rethinking the Concepts and Functions of Gunbad-i Qābus**
Jāfar Taheri, Abdul Majid Nourtaghani
 - **Assessing and Comparing Thermal Comfort in Residential Neighborhoods of Isfahan**
Fatemeh al-Sadat Majidi, Shahin Heidari, Mahmoud Qaleh Noei, Maryam Qassemi Sichani
 - **A Model for Identifying and Improving Sense of Place and Collective Memory**
Zeynab Letafati, Hamid-reza Ansari
 - **Architectural Education Content in Iran and the Success Rate of the Bachelors' Degree Program in the Transfer of this Content**
Abbas Sedaghati, Eesa Hojjat
 - **The Development of "Naqsh-e Jahan" Square in Isfahan**
Ali Shahabi-nejad
 - **Mehrab-bori in Timurid Miniatures**
Reza Nouri Shadmahani
 - **The Role of Virtual Reconstruction in the Protection of Historical Monuments**
Case Study: The Mosaic Iwan in the City of Bishapur
Ali-reza Shah-Mohammad-pour, Hamid-reza Bakhshandeh-fard, Asghar Mohammad-moradi
 - **The Role of Vegetation in Moderating Outdoor Thermal Sensation: The Case of Sistan Region**
Jamshid Davtalab, Shahram Poor Deyhimi, Mohammad-Reza Hafezi, Morteza Adib
 - **Measuring Sense of Place and Identifying the Influencing Factors**
Case study: The Historical Neighborhood of Imamzadeh Yahya
Arash Mohammad-Moradi, Seyyed'Abbas Yazdanfar, Mohsen Faizi, Saeid Norouzian-Maleki
 - **Improving Architectural Design Skills with Design-Based Learning of New Structures**
Saeid Haghghi, Omid Dejdar, Narges Dehghan
 - **Investigating the Mutual Effects of Social Capital and Quality of Life in Urban Neighborhoods Using Structural Equation Modeling**
Mona Loqman, Zahra Sadat Saeedeh Zar-abadi, Mostafa Behzadfar